

1. התפתחותו של הבית הלאומי היהודי בארץ-ישראל: המסגרת ההיסטורית וקווי היסוד

**מצבה של התנועה הציונית בעם היהודי בין מתן הצהרת
בלפור לבין החלטת החלוקה (נובמבר 1917–נובמבר 1947)**

הצהרת בלפור מ־2 בנובמבר 1917 – שניתנה בעיצומה של מלחמת העולם הראשונה, עת שררה אי־ודאות לגבי תוצאות המלחמה, והעולם היהודי, והמחנה הציוני בתוכו, היה מפוצל בין הצדדים הנלחמים – היתה נקודת מפנה מכרעת בהיסטוריה של עם ישראל ובתולדות התנועה הציונית. עשרים שנה לאחר הקונגרס הציוני הראשון בפזל (1897), ואחרי נסיונות מדיניים ודיפלומטיים שונים – רובם נסיונות סרק – קיבלו הרעיון הציוני והתנועה הציונית הכרה ותמיכה פומבית ומפורשת מצד מעצמה גדולה, היא בריטניה, העתידה לכבוש את ארץ-ישראל כולה מידי התורכים. הצהרת בלפור הכירה בעם היהודי כלאום שיש לו תביעות לאומיות ומדיניות צודקות על מולדתו ההיסטורית והבטיחה לעזור בהקמתו של בית לאומי יהודי בארץ-ישראל; אך היה זה בית לאומי שתוכנו הברור לא פורש, בגבולות טריטוריאליים שלא נקבעו. ההצהרה חיוקה את מעמדה של התנועה הציונית בזירה המדינית הבינלאומית ובתוך העם היהודי ונתקבלה בתמיכה המונית בקרב ציבורים יהודיים נרחבים.

ההכרה
בציונות
כתנועה
לאומית
מדינית

אולם מלחמת העולם והצהרת בלפור לא היו המאורע ההיסטורי היחיד שהשפיע בתקופה זו על גורלה של הציונות. כתקופת השנים 1917–1920 התחוללו תהפוכות היסטוריות כבירות שהטביעו חותם עמוק על ההיסטוריה היהודית כולה. מהפכת פברואר ברוסיה הצארית עוררה תנופת פעילות ציונית רבה ולשעה דומה היה כי עתה אפשר יהיה להגשים את תכנית ועידת הֶלְסִינגְפּוֹרְס מנובמבר 1906, שתבעה אוטונומיה מְרִבִּית למיעוט הלאומי היהודי, שתהיה מעוגנת וממוסדת במערכת החוק והמשפט, והבטחת זכויות היהודים כקיבוץ לאומי אוטונומי ברוסיה הרכ־לאומית והפארלאמנטארית. מהפכת אוקטובר עוררה ציפיות כעין־משיחיות, כי בחברה המהפכנית החדשה יוכלו היהודים להשתלב כאזרחים שווי זכויות לכל דבר. אולם המלחמה, המהפכה ומלחמת האזרחים הביאו להתפרצותה המחודשת של אנטישמיות עממית ואף רשמית: מאות אלפי יהודים נעקרו באותן שנים ממקומות מושבם וכ־75,000 מהם נרצחו. הניצחון הקומוניסטי במלחמת האזרחים הפסיק אמנם את הפוגרומים, הבטיח את קיומם הפיסי של היהודים ופתח פתח

הציונות
ברוסיה:
בין
התעוררות
לדיכוי

הלאומיות הערבית בארצות האסלאם באסיה ובאפריקה התישה את עליית היהודים שבהן, עלייה לגאלית ובלתי לגאלית כאחד, בראש וראשונה מתימן, מתורכיה ומעיראק. עד שנת 1945 מנתה עלייה זו כ-36,000 איש. מרכז הבובד של הפעילות הציונית מחוץ לארץ-ישראל עבר משנות המלחמה ואילך לארצות-הברית, שקלטת את רוב רובה של ההגירה היהודית למן המאה הקודמת ונוצר בה מרכז יהודי חדש באופיו ובארגונו. בראשית שנות השלושים מנו יהודיה 4.5 מיליון נפש, מתוכם כ-1.5 מיליון בניו יורק לבדה.

מעמדם של התנועה הציונית והיישוב היהודי כולו הושפע גם מהתמורות שחלו במעמדה של בריטניה כמזרח התיכון ובמערכת הכוחות הבינלאומית בעולם כולו. מנקודת מבטה של הציונות נוצרה מקבילית כוחות שלילית בין מצב היהודים למצבה של בריטניה. הנסיגה שחלה במחויבות הבריטית כלפי הציונות, וההפרדה שביקשו הבריטים להפריד בין "שאלת ארץ-ישראל" ל"בעיית היהודים", התתדרו דווקא בשעה שהציונות עמדה להפוך לתנועת הצלה של יהדות אירופה. דווקא כאשר ראתה הציונות כשימתה המרכזית את הקלת "מצוקת היהודים" (לעומת "מצוקת היהדות"), הקימה בריטניה, בשל מדיניותה המזדה תיכונית, חומה בלתי-עבר בין ארץ-ישראל לבין העם היהודי. פאראדוקס טראגי נוסף נעוץ במערכת היחסים בין היישוב בארץ לבין יהדות הגולה: גאות היישוב היהודי בארץ והתבססותו בה נבעה עד שנת 1939 ממשבר היהדות בגולה (העלייה השלישית, העלייה הרביעית והעלייה החמישית), ואילו לשיא שגשוגו והתעצמותו הגיע היישוב לאחר מלחמת העולם השנייה ואף כתוצאה ישירה ממנה — עם תורכן יהדות אירופה.

התנועה הציונית בין יישוב הארץ והפעילות הציונית בגולה

הקמת המדינות הלאומיות התדשות, בעלות המשטר הדמוקרטי-פאראלאמנטארי, במזרח אירופה ובמרכזה ו"ארבע-עשרה הנקודות" של הנשיא ווידרו וילסון פתחו לכאורה אופקים חדשים בפני הקיבוצים היהודיים באירופה והעניקו אפשרויות היסטוריות מהפכניות לתנועה הציונית. ועד המשלחות היהודיות (*Comité de délégations Juives*), שהוקם במאוס 1919 בפריס כנציגות מאוחדת ומוסמכת של העם היהודי בוועידת השלום (נציגות שהתקיימה עד 1936, עת בא על מקומה הקונגרס היהודי העולמי), בא להבטיח ולאשר לא רק את זכויותיהם האזרחיות של היהודים, אלא גם את זכויותיהם הלאומיות והתרבותיות האוטונומיות ולהכליל אותן בתושי השלום עם המדינות השונות. לקיבוץ היהודי כמיעוט לאומי הוענק החופש להתארגן התארגנות פוליטית ותרבותית אוטונומית. ואכן, אחרי מלחמת העולם הראשונה אנו עדים לפעילות יהודית וציונית ערה ותוססת במזרח אירופה ולהעמקת המעש בתחום התרבות היהודית, בעיקר בשפה האידית, אך גם בעברית. היהודים כמיעוט לאומי השתלבו כרקמת החיים המדיניים במזרח אירופה, והתנועה הציונית פתחה בפעילות ארגונית, מפלגתית וחינוכית ללא הגבלות. בתקופה זו חלו שינויים מכניים חשובים במצבה של יהדות מזרח אירופה. רובה המכריע של יהדות פולין, שמנתה למעלה מ-3 מיליון איש, התגודדה בערים ובעיירות, והבסיס הכלכלי לקיומה התערער והלך כתוצאה מתהליכי העיור והתרחבותו של המשק הממלכתי, שגרמו לגהירתם העירה (בעידוד השלטונות) של רכבות איכרים מחפשי תעסוקה. למן אמצע

שאלת ארץ-ישראל ו"בעיית היהודים"

יישוב הארץ ו"עבודת ההווה"

להתקדמותם המהירה כמנהל ובמדע של המדינה הקומוניסטית החדשה, אך אחרי תקופה קצרה של פעילות חופשית החל המשטר הקומוניסטי לדכא את התנועה הציונית-החלוצית — הארגונית והתרבותית כאחד — ובכך נשלל למעשה מהתנועה הציונית, במחצית הראשונה של שנות העשרים, מאגר כוח האדם ומקור הנביעה העיקרי שלה עד כה.

מרכזת של התנועה הציונית כתנועה עממית רחבה עבר בשנות העשרים לפולין. שם התגוררו כשלושה מיליון יהודים, שקיימו חיים קהילתיים פוליטיים-תרבותיים ערים ומגוונים, ובתוך כך גם פעילות ציונית תוססת בכל התחומים. בשנת 1924 תברו המדיניות הכלכלית הלאומית-אטאטיסטית של ממשלת פולין ומדיניות ההגירה של הממשל האמריקני, שקבעה מכסה ("קוֹטָה") של כ-50,000 מהגרים יהודים לשנה, ויצרו מצב שבו פנה חלק ניכר מן ההגירה היהודית ממזרח אירופה לארץ-ישראל. דחף ההגירה ממזרח אירופה וקיצוץ מכסות ההגירה לארצות-הברית הביאו לכך שבתקופה שבין שתי מלחמות העולם קלטה ארצות-הברית כ-36% מן ההגירה היהודית, ואילו ארץ-ישראל קלטה כ-30% ממנה.

עליית הנאציזם לשלטון בגרמניה בינואר 1933 וממשלם הרודני והלאומני של פילסודסקי יורשיו הפאשיסטיים למחצה בפולין (משנת 1935) החמירו את מועקת המדיניות האנטישמית הרשמית על היהודים. בפולין ובמדינות מזרח אירופה האחרות ערער השלטון את בסיס קיומם הכלכלי והחברתי, ואילו חוקי נירנברג משנת 1935 ביטלו בגרמניה הנאצית במחי אחד את כל הישגיה של האמאנציפאציה והוציאו את היהודים אל מחוץ לחוק. תהליך זה נמשך עד "ליל הברדלח", בנובמבר 1938, שבעקבותיו סולקו היהודים מהחיים הכלכליים והועמדו בפיקוח הגסטאפו. בתקופה זאת אפשרה מדיניות העלייה הבריטית ל-217,100 עולים לעלות לארץ-ישראל, אבל שיעור זה, שהיה גבוה יחסית, לא היה בו כדי לפתור את בעיית הגירתם של היהודים ממזרח אירופה.

פני ההיסטוריה היהודית בכללה ונתיבה של התנועה הציונית בפרט השתנו מן הקצה אל הקצה כפרוץ מלחמת העולם השנייה ובמהלכה. מדיניות הרצח של הגרמנים גרמה לחורבנה של התרבות היהודית הגדולה ועמוקת השורשים באירופה. מה שנראה היה בתחילה כפוגרום גדול ממדים התגלה כמסע השמדה שיטתי, מתוכנן ו"מדעי", שמטרתו היתה רצח עם. התנועה הציונית לא יכלה להושיע את יהודי אירופה הכבושה, להניע את בעלות-הברית הנלחמות בנאצים לנסות לפעול להצלתם, ולא היה ככוחה לפתוח את שערי ארץ-ישראל הסגורים לפי תקנות "הספר הלבן" ממאי 1939.

רק אחרי התבוסה הגרמנית התבררו כמלואם ממדיה של השואה, והתנועה הציונית ריכזה את כל מאמציה בניסיון למצוא פתרון בארץ-ישראל לבעייתם של כ-100,000 עקורים משארית הפליטה באירופה. אלה שוחררו ממחנות ההשמדה, או הוצאו ממקומות המחבוא במרתפים וביערות, ונמלטו כתנועת הבריחה ההמונית ממזרח אירופה — גיא ההריגה של העם היהודי — אל מערכה של היבשת, אל השטת הנמצא בשליטת מעצמות המערב. בעיית העקורים, שבמודעת שנת 1946 התרכה מספרם ל-300,000, הפכה לגורש בינלאומי בעל משקל מוסרי ומדיני רב במאבק על עתיד של ארץ-ישראל בשנים 1945-1947. עליית

הלאומנות הפולנית וה"קוֹטָה" בארצות-הברית

עליית הנאציזם

העם היהודי והציונות לאחר השואה

שקלים ציוניים שנשקלו בגולה). המאורעות וההתפתחויות בארץ השפיעו על מערכות הבחירות לקונגרס בתפוצה, ולהפך. המפלגות הציוניות התשוכות פעלו בארץ ובגולה בעת ובעונה אחת והיה קשר הדוק ואינטנסיבי בין פעילותן הציבורית והפוליטית בארץ לבין זו שבגולה. בדרך כלל כיהנו אותם אישים עצמם במוסדות הפוליטיים של היישוב ובמוסדות הפוליטיים של התנועה הציונית. אף שהיישוב היהודי בארץ התפתח כתורה פוליטית בעלת ייחוד והיה בעל מעמד של בכורה, הרי לא היה נכדל וריכוני לעצמו מבחינה ציונית, אלא שאב את כוחו – הפוליטי, הפיננסי והתברתי – מהתנועה הציונית בגולה. יתר על כן, החיים הפוליטיים והאידיאולוגיים התוססים שהתנהלו במרכזי הציונות גם בגולה וגם בארץ היו בעלי זיקה והשפעה הדדית רבה בכל התחומים.

המאנדאט הבריטי כמסגרת להתפתחותו של הבית הלאומי: אופקיה וגבולותיה של "האוטונומיה היהודית" בארץ-ישראל

כיבוש ארץ-ישראל על-ידי בריטניה אפשר להפוך את הצהרת בלפור מהכרזה מדינית למציאות פוליטית. למן שנת 1918 נראה היה שלהתיישבות היהודית בארץ מובטת לא רק שלטון אחד ומשתף פעולה, אלא גם משטר יעיל ומאודגן. שיכניס את ארץ-ישראל, לאחד דורות של פיגור, למעגליה של הציוויליזציה הדמוקרטית והתעשייתית המודרנית. מטרתה המוצהרת של הציונות היתה להפוך את המסגרת המאנדאטורית למסגרת מדינית שבה תוכל להירקם, להתפתח ולהתגבש חברה יהודית בעלת שלטון עצמי, שיעדה הראשון במעלה – יצירת רוב יהודי בארץ-ישראל, תשתית התיישבותית רחבה, רפוסים של חברה תרשה ומערכת חינוך ותרבות עברית שלמה. הציונות ציפתה מבריטניה שתעניק לה תנאים מדיניים נוחים ותסייע לה סיוע פעיל על-ידי הגשמת אותם סעיפים בכתב המאנדאט שהבטיחו סיוע כזה בתחום העלייה, ההתיישבות החקלאית והצמיחה הכלכלית. אך סיוע ישיר כזה לא סיפקה ממשלת המאנדאט ליישוב היהודי בארץ. המסגרת המאנדאטורית אפשרה לו לפתח שלטון עצמי וארגונים וולונטאריים. פעילותה הישירה של מסגרת זו, שהתבטאה ביצירת תשתית פיסית, וכן פעילותה העקיפה, יצרו כאחד את התנאים הנאותים להתפתחות הכלכלית של היישוב. המדיניות הבריטית לא מנעה ולא הגבילה יבוא הון יהודי לארץ ופתחה את ארץ-ישראל לסחר הבינלאומי; היא גם לא הגבילה את היישוב מבחינה פוליטית והניחה לו לפתח דפוסים חברתיים חרשניים.

מצד שני הטילה המריניות המאנדאטורית הגבלות על העלייה ועל ההתיישבות, ולהגבלות אלו נודעה השפעה רבה הן על המריניות הציונית והן על דפוסי התפתחותו של היישוב. במיוחד חשו כמגבלות אלה אותם אישים בתנועה הציונית, בעיקר מנהיגי תנועת העבודה, שסברו כי מיעוט המשאבים החומריים שברשות הציונות מחייב אותה לשאוף להגיע למדיניות ריכוזית ככל האפשר בחלוקת המשאבים ובהכוונתם ליעדים מועדפים. הערך סמכות שלטונית מנעה ממוסדות התנועה והיישוב לממש כל אותן תכניות שחייבו סמכות שלטונית-ריבונית. לפיכך אי-אפשר היה ליישם תכניות כלכליות או חברתיות בעלות אופי כוללני, והמגמות שביקשו לעצב את דמותו של היישוב לפי רפוסים קבועים מראש (כגון על-ידי הלאמת הקרקע או פיקוח על ההון הפרטי) יכלו לבוא לידי מימוש רק במגזרים

ערי הציונות
בארץ-ישראל

מגבלות
הבית
הלאומי
ואפשרויותיו

שנות העשרים החלו מדינות שונות להפד או לבטל אותם סעיפים בחוקתן שנגעו לזכויות המיעוט הלאומי היהודי ואף נקטו מדיניות אנטי-יהודית גלויה, שהתבטאה באי-קבלת יהודים למשרות ממשלתיות, בנוקרוס קלאוזוס באוניברסיטאות, במערכה לנישול היהודים ממשאבי הכלכלה הלאומית ובפוגרומים (משנת 1936). בתוך כך לא נפגע חופש הפעולה של התנועה הציונית. היא השתלבה ב"עבודת ההווה" בגולה וראתה בה תלק בלתי נפרד מן העשייה הציונית. הורמים השונים בציונות ניהלו אמנם ביניהם ריבונים וריבונות נוקבים בשאלת היחס שבין "עבודת ההווה" ליישוב הארץ: היו שראו ב"עבודת ההווה" הסחת הדעת מן העיקר הציוני (יישוב הארץ) ומעורבות בלתי רצויה של התנועה הציונית בחיי הקיבוצים היהודיים בגולה, והיו שראו בפעילות בגולה השלמה ארגונית וחינוכית לפעילות הציונית שמגמתה יישוב ארץ-ישראל. אך למעשה נאבקה הציונות ברחוב היהודי בתנועות יהודיות אנטי-ציוניות (אף כי לאומיות), כמו הפוגד או "אגורת ישראל", ובמחנות תברתיים. ורעיוניים אחרים (כמו הקומוניסטים), ואילו החברות העברית נאבקה בתרבות האיריש ובהתכולות. תלק ניכר מ"עבודת ההווה" הציונית היתה פרי יזמתם ופעילותם של הארגונים הציוניים המקומיים. הפוליטיקה הציונית התנהלה, ככל המדינות ובכל המישורים, באינטנסיביות שונה והיה תמיד קשר הדוק בין המאבקים הפוליטיים והרעיוניים בארץ לבין אלה שבגולה. מבחינה זאת היתה הזירה הציונית זידה אחת. כתנועה מדינית התרכזה הציונות, למן תחילת שנות העשרים, במאבק על ארץ-ישראל. מצד אחר היה זה מאבק מדיני ודיפלומאטי מתמשך שנועד להבטיח תנאים נאותים להמשך התפתחותו של היישוב ולהילתם בנסיונות המגבילים של ממשלת בריטניה ובמגמות לסגת מהצהרת בלפור ומכתב המאנדאט; מצד שני היה זה מאמץ בלתי פוסק להבטיח את גיוס המשאבים החומריים שיאפשרו קליטת עלייה ופיתוח המשק היהודי וההתיישבות היהודית. הפוליטיקה הציונית לתחומיה התמקדה רובה ככולה בשאלות הנוגעות ל"בניין הארץ", ומצבה של יהדות אירופה נסקר לעתים קרובות מנקודת המבט של צורכי היישוב, התפתחותו והתבססותו לעתיד לבוא. מנקודת המבט הציונית – הרעיונית והמעשית גם יחד – היו העלייה וההתיישבות בארץ-ישראל הביטוי המובהק והמרכזי של המהפכה הציונית בהגשמתה.

התחזקות התנועה הציונית בקרב העם היהודי מצטיירת מן הגידול שחל במספרם של שוקלי השקל הציוני בשנים 1907–1946: 164,333 – 1913 * – 217,231; 1921 – 855,590; 1935 – 635,000 *; 1939 – 1,000,000 ***; 1946 – 2,159,840. התנועה הציונית בגולה והיישוב היהודי בארץ-ישראל התקיימו ופעלו בתחומים רבים כיחידת כלים שלובים וכמערכת פוליטית אחת. מוסדות התנועה הציונית והקרנות הלאומיות היו גורם מרכזי בקביעת המדיניות הציונית ובכיצועה בארץ-ישראל. ההשפעה במוסדות התנועה הציונית הושגה לאחר מערכות בחירות לקונגרסים הציוניים, שהתנהלו בארץ ובגולה. (למן 1921 היה ערכו של השקל הציוני שנשקל בארץ שווה בכחירות לשני

התנועה
הציונית
היישוב
היהודי

* ב-1917 מנו שוקלי השקל ברוסיה 140,000 נפש.
** בקונגרס הייסוד של "הסתדרות הציונית החדשה" (הצ"ח) בספטמבר 1935 (היא התקיימה עד 1946) הצביעו 713,000 מצביעים, שזכות הצבעתם לא היתה תלויה ברכישת השקל.
*** בבחירות לקונגרס הציוני לאחר השואה היו מרכזי הכובד ארץ-ישראל וארצות-הברית.

מוגבלים של המשק והחברה. המסגרת המאנדטורית סיפקה אפוא רקע להתגבשותה של חברה לאומית בעלת אופי פלוראליסטי מבחינה חברתית, פוליטית וכלכלית, ויחד עם זאת חברה המקיימת מוסדות סמכותיים של שלטון עצמי.

התפתחות המקבילה

בהיסטוריוגרפיה של תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מקובלות חלוקות משנה שונות של תולדות היישוב בתקופת המאנדט: חלוקה לפי מאורעות פוליטיים חשובים; חלוקה לפי גלי העלייה השונים; חלוקה לפי המגמות העיקריות של יצירת המפה ההתיישבותית; חלוקה לפי המגמות הכלכליות של מחזורי עלייה וקליטה. חלוקות אלו אינן חופפות זו לזו, היות שגורמים אלה השפיעו זה על זה, וכל אחת מהן מרגישה היבטים שונים בתולדות היישוב. למעשה היתה התפתחותו של היישוב בימי השלטון הבריטי התפתחות מקבילה בתוך פרק זמן קצר ביחס, של כשלושים שנה, פיתח היישוב היהודי באינטנסיביות רבה ובו-זמנית (אף כי בעיתויים שונים ולא באותו קצב) את כל מערכות החיים של חברה לאומית מגובשת ומודרנית. ההיסטוריה של היישוב היהודי – על רקע ההיסטוריה היהודית, המאורעות ההיסטוריים הבינלאומיים והמאבק המדיני והצבאי על גורלה של ארץ-ישראל – היא היסטוריה של התגבשות, התפתחות ו"התמלאות" של חברה לאומית יהודית, שבתוך שלושים שנה דראמטיות ואינטנסיביות הפכה מ"מדינה שבדרך" למדינה ריבונית.

יסודותיו של הבית הלאומי: עלייה, הון והתיישבות

היישוב היהודי בארץ-ישראל התפתח בתוקף תנועת העלייה וההתיישבות היהודית בארץ. הצהרת בלפור הגדירה את מטרת הציונות כהקמת "בית לאומי" יהודי, מושג שהתפרש על-ידי התנועה הציונית כחופף את שאיפתה לכונן בארץ-ישראל רוב דמוגרפי יהודי על בסיס של משק יהודי רחב ובניהול מדיני עצמי, תוך שיתוף פעולה עם ממשלת המאנדט ובריטניה הגדולה. ההתיישבות היהודית החדשה בארץ-ישראל למן 1919 היתה אפוא פועל יוצא של רעיון לאומי. אולם מסגרת המאנדט, מגבלותיה של התנועה הציונית כמסגרת מדינית והתיישבותית ואופיו החברתי-כלכלי של העם היהודי ושל אותו חלק ממנו שהתארגן במסגרת התנועה הציונית, לא אפשרו לתנועת העלייה וההתיישבות כולה להיות תנועה מאורגנת המתבצעת על-פי תכנית-על. למעשה היתה העלייה היהודית לארץ מורכבת מ"עולים" בעלי מוטיבציה ציונית והכשרה רעיונית מצד אחד, ומ"מגורים", כלומר יהודים שעלייתם לארץ באה מתוך מצוקה כלכלית או העדר ארץ הגירה אחרת, מצד שני. תנועת ההתיישבות יצאה לפועל על-ידי התיישבות מאורגנת, שנתמכה על-ידי המוסדות המיישבים של ההסתדרות הציונית והגשימה תכנית בעלת אופי חברתי או התיישבותי-לאומי, והתיישבות עצמאית של פרטים, ללא סיוע כספי וללא תכנית או אידיאולוגיה.

גורמי היסוד

את פני היישוב, דפוסיו החברתיים, צמיחתו הכלכלית וקצב גידולו קבעה אפוא שורה של גורמים: ממדי העלייה והרכבה חברתי; כמות המשאבים שעמדה לרשות ההסתדרות הציונית וכמות ההון הפרטי שליוותה את תנועת העלייה; הנסיבות המדיניות ומשטר המאנדט בארץ; דחף העלייה וההגירה בעם היהודי כגולה; המסגרת הארגונית של

התנועה הציונית ושל היישוב; הערכים החברתיים והתרבותיים של העולים והדרך שבה ביקשו לבנות את תיהם מחדש בארץ; הכלכלה והמצב הבטחוני והאקולוגי של ארץ-ישראל כפי שהיו בסוף התקופה התורנית ובראשית תקופת השלטון הבריטי וכפי שהתפתחו והשתנו בתקופת המאנדט.

העלייה היהודית וגידולו של היישוב היהודי

העלייה היהודית היתה הגורם המרכזי לגידולו הדמוגרפי של היישוב בתקופת השלטון הבריטי. העלייה לארץ בשנים 1922–1945 תרמה כ-80% מגידול האוכלוסייה היהודית, והריבוי הטבעי תרם רק כ-20%. הרעיון הציוני העמיד את העלייה לארץ-ישראל כעיקר – בין עלייה מתוך הגשמה אישית ובין עלייה מתוך כורח ומצוקה. המדיניות הציונית לחמה על כך שלא יוטלו על העלייה היהודית מגבלות פוליטיות וקצבה יהיה נתון לשיקולם של המוסדות הציוניים. כלומר, הציונות היא שביקשה לאזן בין רחף העלייה לארץ מן הגולה לבין הנסיבות הכלכליות וההתיישבותיות בארץ.

לאחר מלחמת האזרחים ברוסיה קטנה תנועת ההגירה היהודית ממזרח אירופה לעומת התקופה שקדמה למלחמת העולם הראשונה. רחף ההגירה התגבר בשנות העשרים המאוחרות ובשנות השלושים, אך דווקא אז הוטלו הגבלות על ההגירה לארצות-הברית ועל העלייה לארץ-ישראל. משנות העשרים הפכה הארץ לאחר משני היעדים העיקריים של תנועת ההגירה היהודית, ובשנים מסוימות (1925–1926 ו-1932–1936) היותה העלייה לארץ למעלה ממתצית תנועת ההגירה היהודית הכללית. העלייה וההגירה נפסקו כמעט לחלוטין בתקופת המלחמה, ולאחר השואה הפכה הבעיה של "שארית הפליטה" באירופה לבעיה מדינית ומוסרית ממדרגה ראשונה.

ההרכב חברתי של העליית

לתנועה הציונית היתה רק שליטה חלקית על קצב העלייה, על ממדיה, על ההרכב החברתי שלה ועל ההזדהות הרעיונית של העולים. דרושה היתה שליטה מלאה בגורמים אלה כדי ליצור איזון בין ממדי העלייה לבין התקציב הציוני והאפשרויות הכלכליות בארץ וכדי לעצב את דמותה ודפוסיה של החברה היהודית, אך למעשה יכלה ההסתדרות הציונית לפקח בעיקר על העלייה מקאטגוריה C, שאנשיה הוגדרו כ"עובדים", ורק בשנות העלייה החמישית, בשל מדיניות ה"העברה" (העברת הונם של יהודי גרמניה בסך של כשמונה מיליון לא"י) ומדיניות הסרטיפיקאטים החדשה, השתתפה ההסתדרות הציונית גם בהכוננת העלייה מקאטגוריה A, זו של בעלי ההון, וגם אז, בשנים 1933–1937, נזקק רק כשליש מן העולים למשרדי העלייה. בקאטגוריית העובדים עלו ארצה בשנים 1920–1945 – 174,126 עולים ובקאטגוריות בעלי ההון – 83,823 עולים. עליהם נוספו 69,654 "תלויים מבחינה כלכלית" (קרובי משפחה) ו-20,120 תלמידים, ועוד 18,839 "בלתי מוגדרים". העלייה של עולים שהשתייכו לקאטגוריה A היתה בעיקרו של דבר עלייה אינדיווידואלית, של עולים שלא נזקקו למשרדי העלייה הארץ-ישראליים, למוסדות המיישבים ולמימון לאומי. עליית העובדים עצמה נתלקה ל"עלייה עובדת" ול"עלייה חלוצית". כלומר עולים שעברו הכשרה חלוצית והיו אמורים להתיישב בארץ במסגרות חלוציות השייכות להסתדרות העובדים הכללית. דחף העלייה מצד אחד והעובדה שהרכב העלייה קבע את צביונו של היישוב ואת יחסי הכוחות הפוליטיים בו מצד שני, הפך את עניין חלוקת הסרטיפיקאטים מתוך מכסת העולים לנושא ראשון במעלה בחיבורו ומוקד למאבקים עזים, בעיקר בין תנועת העבודה והתנועה הרוויזיוניסטית.

מבנה העלייה הפך את היישוב היהודי בארץ לחברה צעירה יחסית מבחינת ההרכב הגילאי. למעלה ממחצית אוכלוסיית העולים היתה בגילאים 17-40 שנה, ורק כ-5% היו בני 60 ומעלה. שיעור הריבוי הטבעי היה נמוך, למרות הירידה המהירה בשיעורי התמותה הכללית ותמותת התינוקות, מכיוון שהירידה בשיעור הלידה היתה גבוהה הרבה יותר. בסוף תקופת המאנדאט דמה היישוב היהודי לחברות בארצות המפותחות והמתועשות מבחינת הרמה הנמוכה של התמותה ותוחלת החיים הגבוהה של אוכלוסייתו, ועם זאת היה בו אי-איזון רמוגרפי — אמנם קטן — שנטה לצד הגירעון (ריבוי טבעי שלילי). רק במקומות שערות המזרח היו רוב וכן במרכזי היישוב הישן, היה ריבוי טבעי חיובי.

תנאיה המיוחדים של ההתיישבות ויעריה הלאומיים והתכרתיים יצרו תלות רבה בין ממדי העלייה ואופיה לבין המשאבים הכספיים שעמרו לרשות ההסתדרות הציונית והמוסדות המיישבים. קליטתה של "העלייה העובדת" חסרת הרכוש היתה תלויה בכמות המשאבים הפינאנסיים שעמרה לרשותה של ההסתדרות הציונית וקרנותיה. אחרי הצהרת בלפור (1917) וועירת סן רמו (1920) נרקמו תכניות לרוב לפי הגרסה ההרצליאנית ברבר התפרקות העם היהודי מנכסיו והרמתו תרומה לשם יישובה של ארץ-ישראל. "קרן הגאולה" ביקשה לגייס בשנת 1921 25 מיליון ליש"ט וגייסה בין יולי לספטמבר של אותה שנה 700,000 ליש"ט; אחר-כך יררה רמת הציפיות ל-5 מיליון ליש"ט, וכמשך פרק זמן ארוך יותר. למעשה לא גייסה קרן היסוד עד שנת 1939 יותר מ-25 מיליון ליש"ט. הצורך בגיוס כספים והמבנה הכלכלי-התברתי של התנועה הציונית בגולה ומיעוטו בלבד מבעלי הון בכניית הכית הלאומי ובמריניות הציונית. על רקע זה התנהל ויכוח רעיוני ומעשי בשאלה לאיזו צורת הון — לאומי, ציבורי או פרטי — תהיה עריפות ביצירת המשק היהודי בארץ. ומכאן גם השאלה לאיזה סקטור ביישוב ולאילו צורות התיישבות יינתן מעמד הבכורה. ההסתדרות הציונית והסוכנות היהודית שאבו את משאביהן הכספיים מהקרנות הלאומיות, שעיקר הונן גויס בקרב מאות אלפי הציונים בגולה ומיעוטו בלבד מבעלי הון יהודים. בשנים 1933-1939 נהנו ההסתדרות הציונית ומוסדות כלכליים ציבוריים מכספי ה"העברה". כבר בתקופת כהונתו של ועד הצירים (1918-1921) נקבע סדר העריפויות של ההון הלאומי. בתקופה שבין יולי 1917 לספטמבר 1921 גייס המשרד הציוני בלונדון כ-1,152,000 ליש"ט, שהוצאו בארץ בעיקר לצורכי עבודה, חינוך, בריאות וסער, והיינו לשיקום היישוב מפגעי המלחמה. אך כבר בתוך תקופה זו החל בשימת דגש בסיוע להתיישבות החקלאית — בעיקר להתיישבות העובדת — ברכישת קרקעות, באספקת אינוונטאר חקלאי ובסיוע כספי מתמשך. הקצאה זו של כספי ההון הלאומי קיבלה אישור וחיוק מצד מעמדה הככיר של ההתיישבות החקלאית, היוצרת עובדות התיישבותיות וחברה יהודית חרשה, כאידיאולוגיה הציונית השלטת.

הערפה זאת נמשכה לאורך כל תקופת המאנדאט. בשנים 1918-1945 הסתכמו ההכנסות של כל הקרנות הלאומיות (מתציתן הכנסות מיהודי ארצות-הברית) ב-42.7 מיליון לא"י. ההכנסות התחלקו בדרך הבאה: לעלייה והתיישבות — 26,837,000 לא"י (מתוך זה 16,970,000 לא"י להתיישבות חקלאית), שהן 60.7%; ולארגון ושירותים — 17,364,000 לא"י, שהן 39.3%. כלל יבוא ההון היהודי לארץ-ישראל בתקופה זאת הגיע ל-153 מיליון לא"י בקירוב.

שמתוכם היו כ-35 מיליון לא"י הון לאומי, כ-9 מיליון לא"י הון ציבורי (חברת פיק"א, הסתררות העובדים הכללית, "הרסה" ועוד) ו-109 מיליון לא"י הון פרטי. רק בשנות מלחמת העולם השנייה הגיע יבוא ההון הלאומי לשיא, למחצית בקירוב מיבוא ההון היהודי. (בהשוואת נתוני יבוא ההון לארץ יש להביא בחשבון. כמוכך, את השינויים במדר יוקר המחיה. עד לשנת 1942 עלה המדר ביחס לשנת 1936 ב-121.7% ועד שנת 1945 עלה המדר ביחס ל-1936 ב-194.7%).

מבנה ההון
הפרטי ועדיין

עיקרו של יבוא ההון היהודי לארץ היה אפוא הון פרטי. ההון הפרטי הגיע בדרך כלל בצורה של השקעות קטנות ומפוצלות, כלי סיוע או אשראי מצד המוסדות הפינאנסיים והמיישבים של ההסתדרות הציונית, והוא הושקע על-פי שיקוליהם הפרטיים של המשקיעים, בדרך כלל מתוך מגמה להתכסות אישית. בממוצע היה גודלה של יחידת יבוא הון כ-10,000 לא"י.

בשנים 1926-1932 הושקע רוב ההון הפרטי בענף הבנייה ובענף המטעים (42%) ומיעוטו בתעשייה (5%) ובמסחר (5%). בתקופה השנייה (העלייה החמישית) עבר מרכז הכובד של ההשקעות לתעשייה (26%) לבניין, ואחריו למסחר (17%) ולמשק החקלאי המעורב (16%).

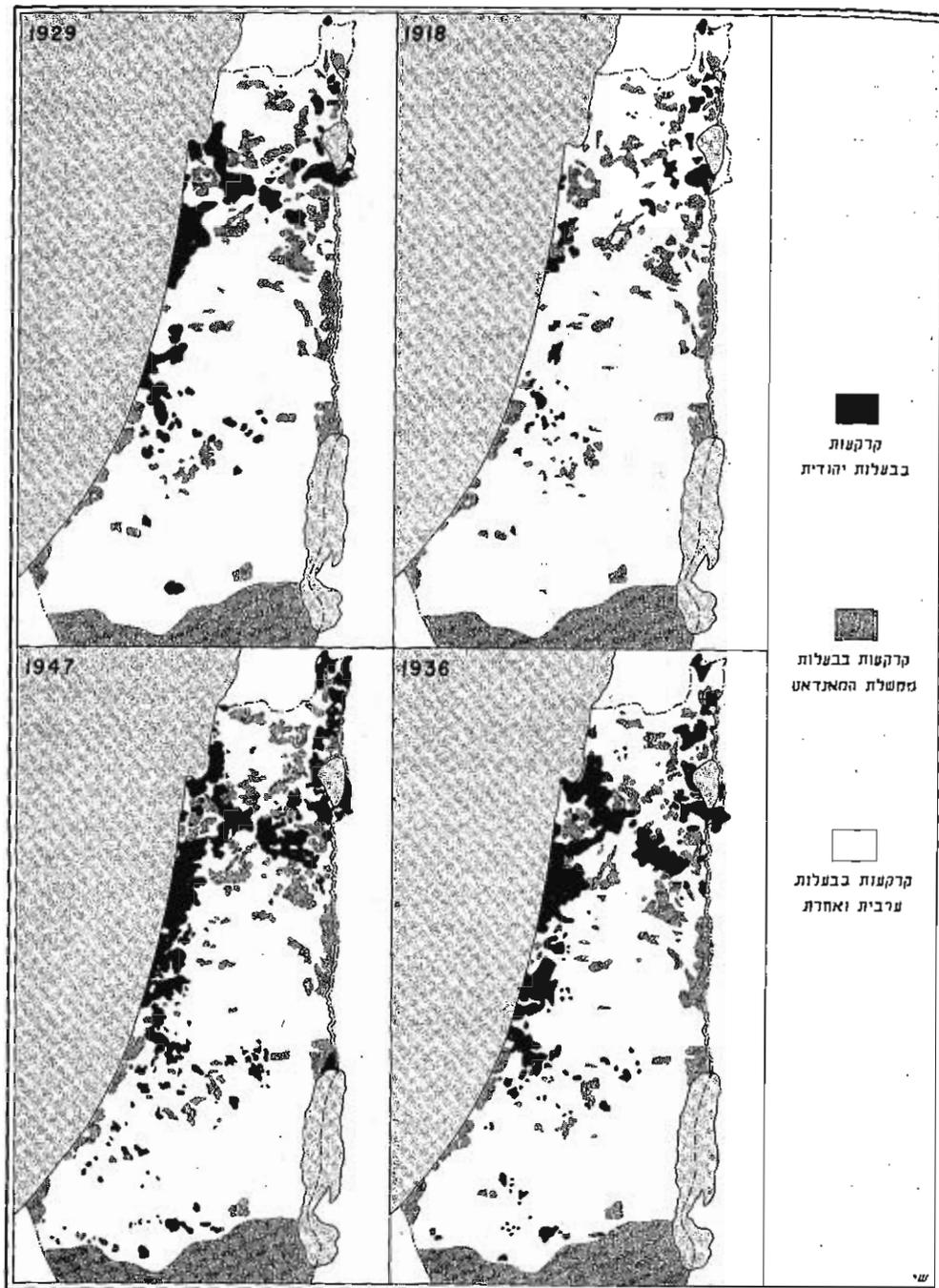
"גאולת
הקרקע":
העיקרון
והמעשה
הציוני

יצירת הכית הלאומי בתקופת המאנדאט היתה תלויה ברכישת אדמות או ברכישת חזקה על אדמות, וביצירת נקורות יישוב חדשות בהמשך להתיישבות הכפרית והעירונית של התקופה הקודמת. רוב רובה של ההתיישבות היהודיים היתה קשורה ברכישה לאומית, ציבורית או פרטית, של ארמות כרחבי הארץ. רכישת הארמות ("גאולת הקרקע") היתה לפיכך אכן יסוד של העיקרון והמעשה הציוני וכביצועה הושקעו מירב המשאבים הכספיים של התנועה הציונית. בסוף מלחמת העולם הראשונה היו בידי יהודים בארץ כ-420,000 דונם, ובהם פחות מ-20,000 דונם בבעלות הקרן הקיימת לישראל. בתקופת המאנדאט נמשכו רכישות הקרקע מבעלי הארמה הערבים והתרחב שטח הזכויות מן הממשלה, ובסוף התקופה היו ברי היהודים כ-1,800,000 דונם.

מגמות יצירתה של המפה ההתיישבותית ותפרושת היישובים היהודיים היו כפופות לכמה מגבלות ואילווצים: (א) ההגבלות החוקיות על רכישת קרקע מבעלים ערבים בשל הצורך לשמור על זכויות האריסים היושבים על הקרקע, שהוכרוזו למן שנת 1929/30 ואילך והופעלו ביתר תוקף למן שנת 1940; (ב) בעיית הסדרת הבעלות והרישום בטאבו; (ג) המשטר הקרקעי וצורת הבעלות על הקרקע ככפר הערבי, שהשפיעו על אופי הרכישה, מחירה ומיקומה הגיאוגרפי; (ד) הצורך ברכישת ארמות בכסף מלא ככפוף לתקציבים הלאומיים או למגמות ההשקעה של ההון הפרטי ולתנודות בהיצע ובביקוש שגרמו לעליית מחירים בעיקר בקרקעות עירוניות.

הדילמות של
מפעל
ההתיישבות

מצב זה העמיד את ההתיישבות היהודית בפני דילמות קשות בכל הקשור לגורל השטח ומספר המתיישבים עליו, שיטות העיבוד, המיקום הגיאוגרפי של היישוב והשאלה אם עדיפה רכישה של גושי ארמה גדולים ויצירת רצף התיישבותי יהודי, או שמא עדיפה רכישה מפוצלת, כדי לחזק את האחיזה והנוכחות היהודית גם ב"שטחי ספר". שיקולים אלה השתנו במרוצת התקופה, ולמן שנת 1936 היה השיקול הפוליטי והאסטרטגי

מפת הקרקעות בבעלות יהודית.

התיישבותי לשיקול מנחה מרכזי. בעניין זה היה הברל גדול בין ההון הלאומי והציבורי לבין ההון הפרטי. בעוד שההון הלאומי והמוסדות המיישבים של ההסתדרות הציונית רכשו אדמות מתוך שיקולים לאומיים כוללים, פנה ההון הפרטי לרכישת קרקעות מתוך שיקולים של השקעה ורווח בעיקר. נוסף על כך יש לזכור שרק ההון הלאומי המרוכז יכול לקנות גושי אדמה גדולים גם במקומות מרוחקים יחסית, בעוד שההון הפרטי העדיף רכישת קרקעות עירוניות, או קרקעות באזורי המטעים, ולא בגושים גדולים. ממילא גדול היה לחצו של הביקוש מצד ההון הפרטי על היצע הקרקעות בשפלת החוף, ולתץ זה גרם להאמרת מחירים.

היחס בין האפשרויות התקציביות, אפשרויות הרכישה המזרמנות, התפיסה המדינית והבטחונית של המדיניות הציונית ומגמות ההשקעה של ההון הפרטי וההתיישבות הפרטית העירונית, הוא שקבע במשך התקופה כולה את רמותה של המפה היישובית ואת מיקומה של הנוכחות היהודית בתחומי ארץ-ישראל המערבית ואת גבולות הבית הלאומי בפועל.

מגמות רכישת הקרקעות בימי השלטון הבריטי לפי הנסיבות המדיניות ואזורי הרכישה היו אפוא:

א) 1920-1922: בתקופה זאת נרכשו 138,000 דונם, בהם 100,000 דונם באמצעות "חברת הכשרת היישוב". רוב השטחים החדשים נרכשו בעמק יזרעאל המערבי והמזרחי ואף בשרון ובשפלה נרכשו שטחים. פיק"א הרחיבה מעט את שטחי המושבות בשומרון ובגליל.

ב) 1923-1927: הרכוש הקרקעי היהודי גדל כ-308,000 דונם והסתכם עתה ב-865,000 דונם. רוב השטחים החדשים נרכשו בגוש הקישון, עפולה, עמק זבולון ואף בשרון. בשנים אלו חל שיא פעולתן של החברות הציוניות לרכישת קרקעות.

ג) 1928-1932: נרכשו 143,000 דונם. רוב השטחים החדשים היו באזור החוף, ואילו הקרן הקיימת לישראל רכשה את אדמות עמק חפר.

בעקבות מאורעות תרפ"ט חל בשנים 1929-1933 קיפאון ברכישת הקרקע והתגבשה תמורה בתפיסה ביחס למדיניות הרכישות. אחרי שיישוכים קטנים ומבודדים (מוצא, רמת רחל, עין זיתים, הרטוב, כפר אוריה, באר טוביה ועוד) פונו במאורעות, גברה המגמה לרכוש שטחים רצופים.

ד) 1933-1936: בתקופה זאת נרכשו 224,000 דונם. רוב השטחים החדשים נרכשו בשפלת החוף, בעמק זבולון, בעמק יזרעאל ובבקעת הירדן, ומעט קרקעות פזורות בנגב הצפוני. עיקר הרכישה נעשתה בידי "חברת הכשרת היישוב".

ה) 1936-1948: בתקופה זאת, המכונה בתולדות ההתיישבות "תקופת הסער", נרכשו כ-400,000 דונם (לא כולל זכויות) בידי הקרן הקיימת לישראל. רק מעט הון פרטי הושקע בשנים אלו ברכישת קרקעות: כסופן היו בבעלות יהודית כ-1,800,000 דונם. ב"תקופת הסער" היו כמה גלים של "מתקפה" התיישבותית, נוכח הנסיבות המדיניות המשתנות. תכנית החלוקה של קיץ 1937 והרצון לעצב את גבולות ארץ-ישראל באמצעות הנוכחות ההתיישבותית היהודית הביאו לשינוי מוחלט במערכת השיקולים וההעדפות בתחום רכישת הקרקעות. המדיניות הציונית היתה מעתה לתקוע יתר יהודית באזורים שונים, שהיו עד אותה עת מתוץ לטווח ההתיישבות היהודית. בתקופה 1936-1939

תקופות המשנה של ההתיישבות

שלוש צלעותיו היו: עמק הירדן העליון והגליל המזרחי, עמקי הרוחב בין בית שאן לעמק זבולון ומישור החוף, וכן מספר נקודות באזורי ההר. למן 1936 הוקמו קיבוצים ומושבים מתוך שיקולים גיאוגרפיים-אסטרטגיים ועל-פי תכנית כוללת. בעוד שהקיבוצים הרחיבו את מפת ההתיישבות היהודית עיבו המושבים את מערך ההתיישבות והגדילו את אוכלוסייתו.

2. מעלייה לעלייה ובין גאות למשבר: התפתחות של היישוב היהודי בבית הלאומי בארץ-ישראל

השלבים בהתפתחותו של היישוב היהודי בימי השלטון הבריטי

התקופה שלמן השלמת הכיבוש הבריטי של הארץ ועד ערב מלחמת העולם השנייה ידעה שלושה גלי עלייה גדולים, שקבעו במידה רבה את קצב התפתחותו של היישוב היהודי בארץ-ישראל ואת מגמותיה של התפתחות זו. מקובל לכנות את העליות הללו בשם "העלייה השלישית" (1919-1923), "העלייה הרביעית" (1924-1931) ו"העלייה החמישית" (1932-1938). חלוקת התקופה שבין 1919 ל-1939 לפרקי משנה לפי מניין העליות, אינה חופפת גם את כל גורמי היסוד ותופעות היסוד בחיי היישוב. למעשה אין החלוקה הזאת חופפת את גלי העלייה עצמם, שכן העלייה הרביעית הגיעה לסיומה במחצית 1926, ובשנים 1927-1928 היה מאזן ההגירה שלילי; ואילו התקופה שבין 1929 ל-1931 היא תקופת ביניים בתולדות העליות לארץ. כמו כן היו הרקע הרעיוני, המוצא הגיאוגרפי והאופי הסוציאלי של העולים בכל העליות הטרוגניים, ואף-על-פי-כן נקשרו לכל עלייה, גם בתודעת בני הרור וגם בתודעה ההיסטורית הציונית, אופי מיוחד ומעמד מיוחד. לכל אחת מהן נודעה השפעה המיוחדת לה על מגמות התפתחותו של היישוב. ההשפעה המצטברת של תרומת גלי העלייה להתפתחות היישוב נמשכה מעבר לתקופות העלייה עצמן. אבל כבר בתוך כך אפשר היה להבחין בקווי הייחוד של כל אחת ואחת מהן. על תרומתן הייחודית של העליות השפיעו לא רק הרכבן והיקפן, אלא גם ההון שבבעלות העולים והנסיבות המדיניות הכלליות שגלו לעלייתם והמדיניות הציונית כאותו פרק זמן.

העלייה השלישית: מציפיות רמות ל"יום קטנות"

כאשר נשלם כיבוש ארץ-ישראל מירי התורכים, מנתה האוכלוסייה היהודית בארץ כ-56,000 נפש, לעומת 85,500 נפש שהתגוררו בה בפרוץ המלחמה. כ-20,000 איש, אזרחים זרים, הוגלו בירי התורכים, ואחרים עזבו את הארץ. "היישוב הישן", שמקורות הסיוע הכספי שלו ("החלוקה") נסתמו, סבל חרפת רעב, ומחלות ומגפות קשות עשו בו שמות; שיעור התמותה בו היה אז גבוה, ומספר אנשיו עמד על מחצית הנמנים עמו בשנת 1914. המושבות הוותיקות נפגעו בשל הפסקת ייצוא התוצרת החקלאית, ויכוליהן הוזרמו או נפגעו במרוצח המלחמה. חיי המסחר והכלכלה בערים שותקו, ומצוקת הריוח החריפה.

שלוש
העליות
הגדולות

פני היישוב
בתום
המלחמה

הוקמו 53 נקודות יישוב. לאתר פרסום התקנות של "הספר הלבן" בדבר ההגבלות על רכישת קרקעות נמשכה מגמת הרכישה לפי שיקולים מדיניים ואסטרטגיים בעיקר בגליל העליון המזרחי, עמק בית שאן, בקעת הירדן, דרום הרי יהודה, נפת באר שבע וחבל מנשה, וכן היתה חרירה לאזורי ההר (הרי נפתלי, חניתה, מעלה החמישה וגוש עציון) והחלה ההתיישבות בנגב הצפוני. בתקופה שבין 1939 ל-1947 הוקמו כרתי הארץ 50 נקודות יישוב חדשות. מדיניות הרכישה של הקרן הקיימת הושפעה גם מהרצון להעביר לרשותה את הבעלות על קרקעות שהיו בירי יהודים, מחשש שמא תינטשנה או תימכרנה מחדש. קו כולט בפעילותה היה התמקרותה ברכישת קרקעות חקלאיות; היא המעיטה ברכישת קרקע עירונית.

מדיניות רכישת הקרקעות על-ידי המוסדות המיישבים וממדי ההון הלאומי עיצבו-אפוא את גבולות הבית הלאומי בארץ-ישראל המערבית ואת אופיה של ההתיישבות החקלאית. לעומת זאת היתה ההתיישבות העירונית פרי יזמתו ופעולתו של ההון הפרטי, וברוך כלל בתמיכה מוסרית ארגונית מעטה מצד ההסתדרות הציונית. בצד העלייה ה"סטיכית" ויבוא ההון ה"סטיכי", דהיינו הלא מאורגן והלא מכוון על-ידי מערכת שיקולים לאומיים מנחים, היתה גם התיישבות פרטית, בעיקר עירונית, ואילו ההתיישבות החקלאית נוקה מטבעה להון הלאומי ולמוסדות המיישבים. מגבלות ההון הלאומי והמגבלות שהטילו משטר המאנדאט והמשטר הקרקעי בארץ ובעיקר דלילות האוכלוסייה הערבית באזורי החוף והעמקים, קבעו את צביון חלקיה השונים של ארץ-ישראל מבחינת לאומיות תושביהם: נוצרה חלוקה ברורה בין אזורי החוף והעמקים, שהיו מיושבים ברובם בידי יהודים (להוציא את שפלת יהודה, חבל עזה ובקעת הירדן מדרום לבית שאן). לבין אזורי ההרים, פנים הארץ והנגב, שנשארו בבעלותם של הערבים (או בבעלות ממשלתית-מאנראטורית), אף שהשטח שבבעלות יהודית גדל בין ראשית המאנדאט לסופו פי ארבעה, לא השתנתה החלוקה הגיאוגרפית מיסודותיה שנקבעו ערב הכיבוש הבריטי של הארץ. מצב זה היה בראשיתו פרי אילוצים ומגבלות, ובאחריתו פרי תכנון ואסטרטגיה יישובית.

הרכב העלייה ומקומות קליטתה לפי אזורי היישוב ומקומות היישוב השפיעו על רמותו של הבית הלאומי. בעור שההתיישבות החקלאית קבעה במידה רבה את מפת הבית הלאומי וגבולותיו ויצרה את התשתית החקלאית שלו. הן מבחינת הייצור החקלאי והן מבחינת רפואי ההתיישבות והחברה החדשים, היתה העיר מקום הקליטה העיקרי של גלי העלייה. למעלה מ-75% מן העולים נקלטו בערים או במושבות העירוניות.

בעוד שההתיישבות הכפרית-חקלאית היתה מאורגנת ומתוכננת כרי ליצור התאמה בין גודל ההשקעה, גורל השטח, שיטות העיבוד, הרפוס החברתי וכדומה, הרי הערים והיישובים העירוניים התפתחו ללא תכנון אכ כולל או ללא תכניות מקומיות. צורות ההתיישבות למיניהן מילאו תפקיד שונה ביצירת המפה ההתיישבותית והמערך ההתיישבותי היהודי בארץ-ישראל. בתקופה שבין 1882 ל-1948 הוקמו בארץ 40 מושבות, 148 קיבוצים ו-94 מושבים. המושבות, רפוס ההתיישבות החקלאית היהודי הראשון בארץ-ישראל, חקעו יתרות באזורים שונים של הארץ ויצרו את נקודות הציון של ההתיישבות היהודית בעיקר בגליל המזרחי, במערב השומרון, בשרון ובשפלת יהודה. הקיבוצים יצרו ריכוזי התיישבות באזורים נרחבים יותר ויצרו את ה"V" ההתיישבותית.

עיצוב גבולות
הבית הלאומי

עיר וכפר:
מקומם
ביצירת
המפה
והחברה

מושבות הפלחה הקטנות בגליל היו דלות מכרי לקלוט את המגורשים, אף שהאמרת מחירי החיטה תרמה ליציבותן. הוא הריץ גם בעשרים ותשע הקבוצות החקלאיות, מתוכן ארבע בגליל העליון, שנושבו בשנות המלחמה על ארמת יק"א. ארץ שמלחמה ארוכה ושלטון מתפורר חוללו בה הרס פיסי ואנושי — כזאת היתה ארץ-ישראל בסוף שנת 1917, כאשר עיני יהודים רבים בתפוצה היו נשואות אליה. הצהרת בלפור וכיבוש ירושלים בידי הבריטים תלו בעת ובעונה אחת עם התרתשותן של התפוצות היסטוריות אדירות כמזרח אירופה, שהעלו מחרש את ארץ-ישראל על מפת ההגירה היהודית ועוררו תנועה ציונית גדולה ותוססת, הנתונה לציפיות מדיניות וחברתיות גבוהות.

העלייה והמדיניות הציונית

"בולמוס ההגירה" מרוסיה ומפולין הקיף בתום מלחמת העולם הראשונה, ובתוך טלטלת "מהפכת אוקטובר" הבולשביקית ומלחמת האזרחים ברוסיה, שככות רחבות של אינטליגנציה עממית ושל המעמד הבינוני הנמוך. רחף ההגירה נולד עם הרריפות, הגירוש והתלאות שלתוכם נקלעו יהודי רוסיה ופולין, תחילה בעת המלחמה ואחר-כך בעת מלחמת האזרחים (1918–1920) ומלחמת רוסיה-פולין (1919–1920). על רקע זה חלה התעוררות ציונית גדולה והתארגנות של אגודות ציוניות, ובראשן זו של הסתדרות "החלוץ", וכן חברות התיישבות פרטיות של המעמד הבינוני, דוגמת חברות "אחוזה והתנתלות". ההגירה היהודית ממזרח אירופה בשנים 1920–1923 הקיפה כ-230,000 נפש, שמתוכם עלו לארץ-ישראל כ-25,000 נפש (כ-9%). כבר ב-1918 קמו "משרדים ארץ-ישראליים" לעלייה בערים שונות — נרשה, וינה, קושטא — וכן משרדי מעבר לעולים בערים אחרות. האודיסיאה הקרואית של העלייה השלישית, שרבים מעוליה עשו דרכם בדרך-לא-דרך בתוך אירופה ומחוץ לגבולותיה, בים וביבשה, העניקה לעלייה זו את דיוקנה המיוחד ועיצבה את אופי המגש שלה עם הארץ ודפוסי התערוחה בה. כתנאים ששררו בעולם לאחר מלחמת העולם הראשונה לא היה בכוחה של ההסתדרות הציונית לארגן את העלייה ולכוון אותה. היא אף נרתעה מפני האבטלה והמחסור העלולים להיווצר בארץ, הנזקקת כשלעצמה לשיקום, על-ידי עלייתם של חסרי אמצעים. עמדה זאת קיבלה ביטוי רשמי בחוזר של הוועד הפועל הציוני מאוגוסט 1919, שקרא לעצור את העלייה ותבע מהעולים להמתין בארצות מושבם. "עלייה המונית בלתי מסודרת ובלתי מוכנה מראש תהיה האסון הגדול ביותר בשכיל המהגרים ובשכיל ארצנו הקמה לתחייה", קבע החוזר. מדיניות רשמית זאת עמדה בסתירה מוחלטת להתעוררות הדחף הציוני החלוצי, שדורבן על-ידי מאורעות ירושלים, דושמה העמוק של נפילת טרומפלדוד וחבריו בתל חי במאוס 1920 ("א באדר תר"פ), והתחושה שהכיבוש הבריטי פותח עידן חדש בתולדות ארץ-ישראל והאזיקים שכבלו את היישוב — נפלו. על רגש ההזדהות של עולי העלייה השלישית עם המפעל הציוני מעידה העובדה שמתוך 7,000 היהודים שירדו מהארץ בתקופה זאת, רק 12% היו מבני העלייה השלישית.

דיוקנה החברתי של העלייה השלישית

עד מאי 1921 הגיעו ארצה 14,663 עולים, ואילו בשנים 1922–1923 עלו 15,265 עולים. חלקם הגיעו כ"תושבים חוזרים", ונוסף עליהם הגיעו ארצה כ-5,000 חיילי "הגדודים העבריים". במאי 1921 הופסקה העלייה זמנית, והתחרשה במסגרת "פקורת הגירה" מיוני 1921, שבמסגרתה קיבלה ההסתדרות הציונית 16,500 רשיונות עלייה (שמתוכם ניצלה רק כ-1,000 רשיונות). המחסור במשאבים כספיים, והוצאות השיקום ויצירת התשתית בארץ-

ישראל הניעו את ההסתדרות הציונית להגביל את העלייה כדי לא "להציף" את הארץ בעולים חסרי תעסוקה.

רוב העולים הגיעו מתחומי האימפריה הצארית לשעבר, מתוכם 13,363 מרוסיה ו-9,158 מפולין ה"קונגרסאית". אחרים הגיעו מרומניה, ליטא, אוסטריה, תורכיה, תימן ועיראק. בתוך העולים היו כ-4,000 ראשי משפחות וכ-14,000 בורדים. בשנים 1922–1923 מנו "בעלי ההון" שבין העולים 2,367 ראשי משפחות, ה"עובדים" — 7,681 איש, והשאר היו בני משפחה חלויים. נראה שה"עובדים", אנשי העלייה החלוצית, היו רובם צעירים ורווקים, ואילו "בעלי ההון" היו מבוגרים יותר ובעלי משפחות.

בשנים אלה הגיעו ממדי ההון היהודי שליווה את העלייה ל-16 מיליון ליש"ט בקירוב, מתוכם 12 מיליון ליש"ט הון פרטי. הרצאות ההנהלה הציונית בארץ בתקופה זאת (1921–1923) באמצעות קרן היסוד הסתכמו במיליון לא"י בקירוב. (עד 1927 היתה הלירה המצרית ההילך החוקי בארץ, ואז הוחלפה בלירה הארץ-ישראלית. אך מכיוון שההברל ביניהן מבחינת ערכן הנקוב חסר משמעות, נהוג היה להשתמש בלירה הארץ-ישראלית לאורך כל התקופה). בסופה של התקופה (לפי מפקר העובדים בקיץ 1922) נמצאו בארץ 16,608 עובדים, שמתוכם כ-12,000 עלו בתקופה זאת. 2,663 היו עובדים חקלאיים. במושבות התגוררו 9,500 נפש ובקבוצות החקלאיות — בין 400 ל-500 נפש.

ההתפתחות העירונית והעבודות הציבוריות

את צכינה החלוצי והקדואי של העלייה השלישית החלוצית העניקו לה התנועות השונות של התיישבות העובדת וחברי "גדוד העבודה על שם יוסף טרומפלדור", שביקשו לשלב את החזון הציוני בחזון יצירתם של תאים חברתיים חרשים. אולם רוב העולים נקלטו בעיר כמעמד בינוני נמוך וכפועלים שכידים. בתקופה זאת נקבעו צכינה וריוקנה של תל אביב, "העיר העברית הראשונה", כמרכז של שירותים, מסחר זעיר ומלאכה. ההתפתחות העירונית. האיצה את קצב רכישת הקרקע והבנייה, וחלק ניכר מן העולים נקלט בענף הבנייה. בשנים 1921–1923 נבנו בתל אביב בלבד כ-4,000 תדרים, הוקמו שכונות חדשות ואוכלוסיית העיר הגיעה ל-15,000 בקירוב. כתעשייה הושקעו כ-1.1 מיליון לא"י מכספי ההון הפרטי והוקמו כ-150 מפעלי מלאכה ותעשייה, רובם כאיזור תל אביב וחיפה. תחנת הכוח החשמלית בתל אביב, שהושלמה ב-1923, היתה גורם מדרבן ומאיץ להתפתחות זאת. אולם ענף הבנייה והתחלות התעשייה הפרטית לא יכלו לקלוט את כל דורשי העבודה. בשנת 1921 הצילה מריניות הפיתוח והעבודות הציבוריות שיוזמה ממשלת המאנראט בראשותו של סמואל את אנשי העלייה השלישית מאבטלה חמורה. במחנות הצבא (סרפנר) ובסלילת כבישים הועסקו בתקופה זאת במסגרות קבלניות כ-3,000 פועלים, ובהמשך התקופה הועסקו רבים מהם בעבודות פיתוח שמומנו על-ידי ההסתדרות הציונית. מבחינה כלכלית היו השנים 1920–1922 שנים של גאות יחסית, על רקע השיתוק של שנות המלחמה, אולם המציאות החברתית והתרבותית בארץ עמדה כסתירה גמורה לחזון החברתי ולתכניות החברתיות של הראדיקאליזם החלוצי. הצורך בקיום בצוותא ובחיי שיתוף כדי לעמוד במציאות זאת הביא לנסיונות חברתיים חדשניים שונים, ובראשם "גדוד העבודה על שם יוסף טרומפלדור", שחתר להקמת קומונה כללית של פועלי ארץ-ישראל, הסתררות עובדים כללית, כמסגרת המאגדת או השואפת לאגד את כלל הפועלים העברים בארץ-ישראל, והתיישבות עובדת על אדמת הלאום. על שני טיפוסיה העיקריים — הקיבוץ והמושב.

העלייה השלישית פתחה פרק חרש בתולדות ההתיישבות התקלאית בארץ-ישראל. במהלכה של התקופה הזאת התבסס להלכה ולמעשה מעמד הבכורה של ההתיישבות העובדת במסגרת הרעיון הציוני ובהגשמת המפעל הציוני. גולת הכותרת של מפעל ההתיישבות היתה "גאולת העמק", הוא עמק יזרעאל. בתום מלחמת העולם הראשונה השלים יהושע חנקין עסקת מקרקעין גדולה עם בני משפחת סרסק ורכש מהם 71,356 דונם, שהצטדפו ל-9,000 הדונמים שנרכשו קודם לכן (ב-1910). בהמשך הזמן נרכשו קרקעות נוספות באיזור בידי גורמים פרטיים, והרכוש הקרקעי היהודי בעמק הסתכם בכ-200,000 דונם לערך. רק לאחר פולמוס נוקב-אישרו ההנהלה הציונית והקונגרס הציוני הי"ב בספטמבר 1921 את הדכישה ואת העמדת העמק לרשות ההתיישבות העובדת. הכשרת הקרקע להתיישבות נמשכה כשנתיים, בעיקר בשל הביצות ובשל מחסור בהון להתיישבות קבע. ההתיישבות בעמק יצרה מקבץ יישובי יהודי חדש של קיבוצים ומושבים, 13 במספר. בסך הכל הוקמו בין 1917 ל-1924 20 יישובים חקלאיים; מספר היישובים החקלאיים בין הגליל לשומרון ולמישור התוף הגיע ל-71 ואוכלוסייתם מנתה ב-1922 כ-15,000 נפש.

המשבר הכלכלי שפרץ ב-1923 ונמשך כאחד עשר חודשים חתם את תקופת הגאות הכלכלית שעמדה בסימן נסיונות חברתיים של התיישבות חקלאית חלוצית והתפתחות עירונית. המשבר נבע משילוב של גורמים: הירידה ביבוא ההון הפרטי, הפסקת העבודות הציבוריות למן אוקטובר 1922 וצמצום התקציב הציוני. מיתון קצב הבנייה גרם לאבטלה שגדלה מ-1,331 מובטלים בשנת 1922 ל-4,250 מובטלים בשנת 1923. המשבר הביא לשיעור גבוה של ירידה מן הארץ: בשנת 1923 ירדו 3,500 איש, לעומת 8,500 איש שעלו אליה בשנה זו. עצמתו של המשבר איננה נמדדת במונחים של גאות ושפל כלכליים בלבד; בעיקרו של דבר נבע המשבר מאי-יכולתו של המשק הארץ-ישראלי החלש לקלוט מספר גדול של עולים ביחס ליישוב הקיים – ללא תכנון, מדיניות מכוונת ומקורות מימון מספיקים. חמור מכל היה המשבר כמוראל, שנבע מנפילה ממרומי הציפיות הגבוהות אל "ימי הקטנות" של התגשמות המפעל הציוני בצעדים איטיים. דומה היה כי הוחמצה הזדמנות היסטורית, ואין בכוחו של העם היהודי להרים את המשא הכבד של עלייה גרולה, קליטתה והפיכתה לחברה לאומית. הפער בין עצמת התקוות המדיניות והחזון החברתי לבין הגשמתם בפועל יצר מצד אחד תופעות של ייאוש, שהגילוי הבולט שלהן היה התפתחותה של מפלגה קומוניסטית אנטי-ציונית שהשיגה בכחירוח לאסיפת הנבחרים השנייה ב-1923 כ-6% מהקולות ומצר שני דרכן את הנסיונות החברתיים החדשניים והוליד הוויה פועליה וחלוצית יוצאת רופן. שניים אלה העניקו לתנועת הפועלים הארץ-ישראלית – כפי שנראה בהמשך – את ייחודה ואת מעמדה ביישוב.

העלייה הרביעית: דיוקנה של עליית המונים

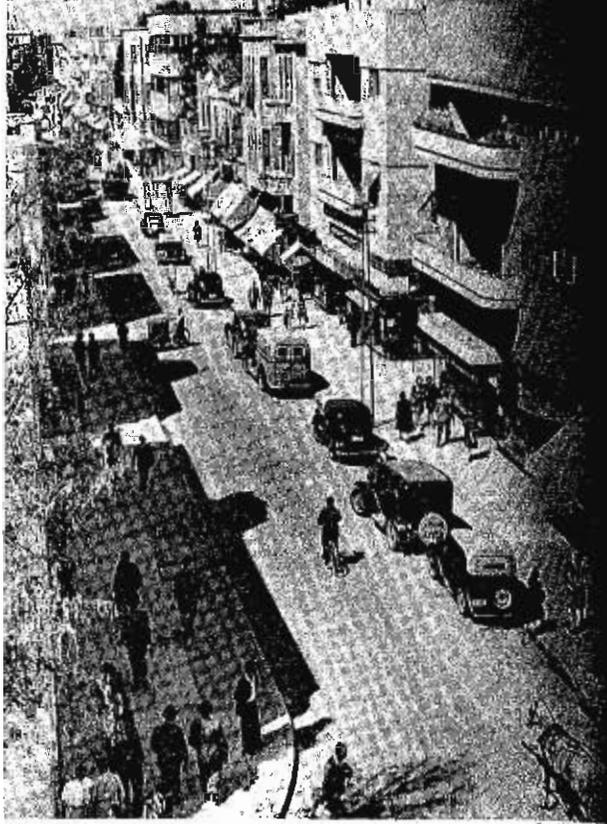
בעור שהעלייה השלישית עטתה הילה של חלוציות וחזון ציוני חברתי, היתה לעלייה הרביעית תדמית שונה בתכלית. תחילתה במדיניות הכלכלית של ראש הממשלה ושר הכספים של פולין בשנים 1924–1925, ולדיסלב גרבסקי, שנקט שורה של צעדים ליישוב

המטבע הפולני, לאיזון התקציב ולהעברת ענפי שירותים, תעשיות ובנקים לשליטת הממשלה. מדיניות זאת, יחד עם האינפלציה ששררה אז בפולין, דחקה ממסגרת הפעילות הכלכלית שכבה גדולה של סוחרים, בעלי מלאכה, תעשיינים זעירים ומתווכים, שידרו מנכסיהם. תוקי ההגירה לארצות-הברית משנת 1924, שצמצמו במאוד את מספר המהגרים היהודים אליה, כיוונו מעתה רבים מהם לארץ-ישראל. בין יוני 1924 ליוני 1926 עלו ארצה 55,000 איש. בשנת 1925 בלבד – שנת השיא של העלייה הרביעית – עלו 34,000 איש.

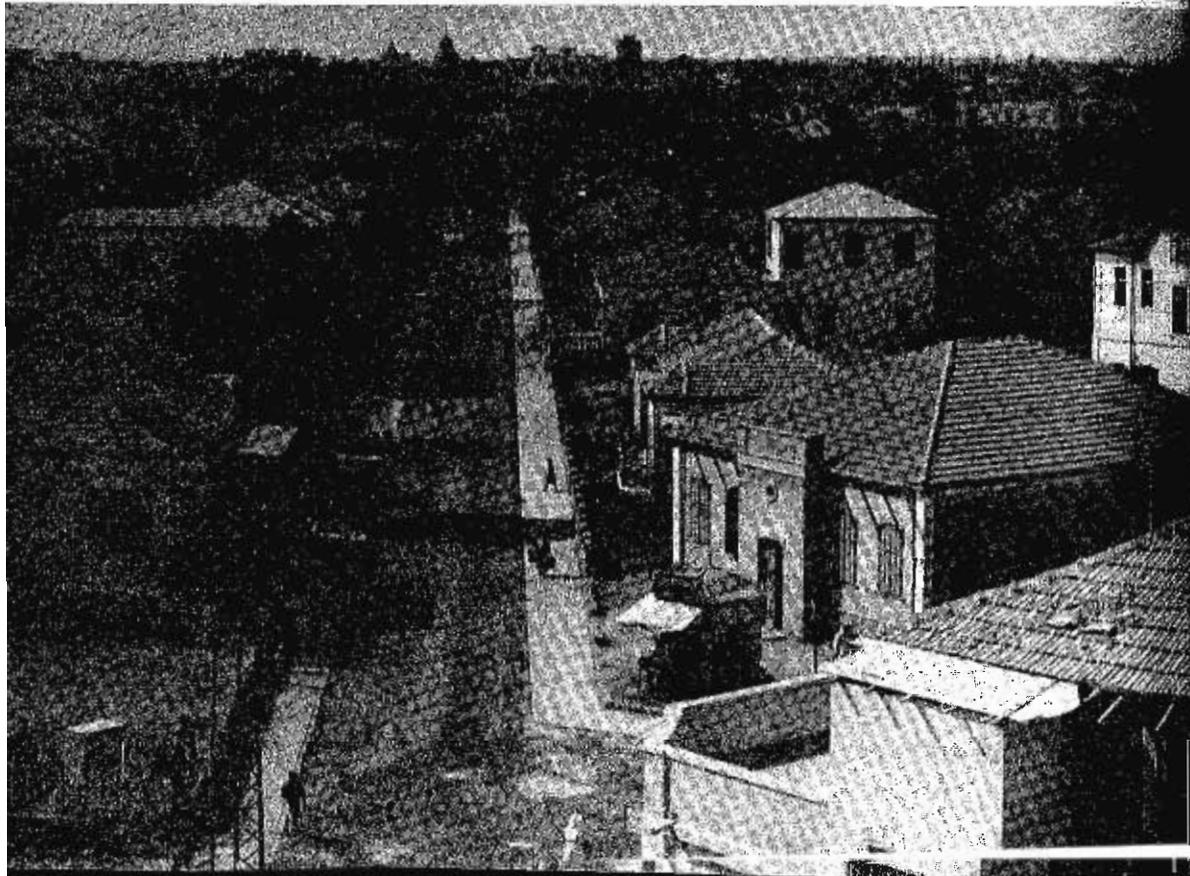
זרם העולים מבני המעמד הבינוני הנמוך יצר רושם שזו עליית המונים, עליית מצוקה, שארץ-ישראל היא מקום מקלטה היחיד, אך למעשה עתידה היתה זו לשנות את אופייה של החברה ביישוב היהודי ואת אופי הפעילות הכלכלית בו ולהגביר את קצב ההגשמה הציונית בארץ. אמנם "בעלי ההון" מנו רק 40% מכלל העולים בתקופת השיא, ולאחריה מנו רק 12% מכלל העולים – ורק מחציתם כאו מפולין (המחצית השנייה של עולי פולין אז היו עובדים חסרי רכוש) – אך ריכוז כ-17,000 מהם, רובם ככולם סוחרים ובעלי מלאכה זעירים, בתקופה של כשנתיים בלבד, היא שהעניקה לעלייה הרביעית את דיוקנה החברתי. עלייה זאת לוחה-ביבוא של 10 מיליון ליש"ט הון פרטי, בעוד שההון הלאומי באותה עת הגיע לשני מיליון ליש"ט בלבד (הוצאות קרן היסוד לשנים 1924/5–1925/6 הגיעו למיליון וחצי לא"י בקירוב). השינוי בהרכבה של העלייה למן שנת 1926 ואילך נבע מן האיסור על הוצאת רכוש במזומנים מפולין ומפקודת העלייה מיוני 1925, שקבעה קריטריונים חדשים לעליית בעלי הון, והביאה ירידה במספרם בקרב העולים.

הישגיו וכשלונותיו של ההון הפרטי

"עליית גרבסקי" היתה עלייה של בעלי משפחות שהגיעו ארצה באופן עצמאי, ללא יד מוסדית מכוונת ומסייעת, ללא דחף אידיאליסטי ורצון לשנות את אורח חייהם במטרה ליצור חברה חדשה. הם פנו לעשות איש לביתו, ובכך הטביעו את חותמם בעיקר על ההתפתחות העירונית: כ-83% מהם פנו להתיישב בעיר, תל אביב הכפילה או, בתוך שנה וחצי, את אוכלוסייתה ומנתה בסוף שנת 1925 כ-40,000 נפש. בסיסה הכלכלי הוסיף להיות המסחר, השירותים והמלאכה הזעירה, ורמת החיים של שכבות רחבות בה – בניגוד משוער לדלותן של שכבות אחרות, שהתגודדו בשכונות של צדיפים ואוהלים ובצפיפות רבה – היתה מנקרת עיניים ועוררה ביקורת חריפה. "העיר שצמחה מן החולות" תוארה לא אחת כתעתוע חושים העלול להימוג בכל עת, והמערער בעצם קיומו את האיזון הטבעי ואח המכנה הטבעי של חברה חלוצית. "היישוב העירוני שלנו, המתלבש באדיג אנגלי, האוכל שוקולדה גרמנית, ידקוח ערביים, חמאה אוסטרלית וקמח רומני – אינו יכול להצדיק את הוצאות הכלכלה הגבוהות שלו", כתב חיים ארלוזורוב בניחוח חריף של אופי העלייה הרביעית. הביקורת התעלמה ממגבלותיה של היזמה הפרטית מזה, ומכך שפעלה ללא תכנון מרכזי וללא סיוע מצד המוסרוח הלאומיים מזה, וכן מכך שרוב העלייה-העובדת נקלטה בעיר בהערר מקורות תעסוקה אחרים ואפשרויות התיישבות חקלאית. היא גם התייחסה בשלילה ליצירתו של "קאפיטאליזם עברי" מזה, ומעמד שכירים עירוניים מזה. הביקורת תיארה את היסודות ה"בורגניים", ה"בעל-בתיים" בעלייה זו כנעדרי חזון, ה"מביאים את הגלות והוויית" לארץ מתוך "כהלה לזהב" (נָהַב חולות תל אביב). הם הצטיירו בה כסרסורים וכמתווכים, השואפים לעשות רווחים קלים מהגאות בשוק המקרקעין והבנייה, וגורמים בתוך כך להאמרת מחירים ולגאות כלכלית

התפתחותה של תל אביב. מימין: רחוב נחלת בנימין
ב־1936. למטה: רחוב נחלת בנימין בשנות העשרים.

מלאכותית ותלויה על בלימה. כנגד זה כרוך היה שהיזמות התעשייתית של עולי העלייה הרביעית, ובראשן הקמת בתי-החרושת "נשר" (למלט), "שמן" (למוצרי שמן), "פרומין" (לביסקוויטים), "לורזיה" (לטקסטיל) ועוד, הציבו כסיס להתפתחות התעשייתית ויצרה מקורות תעסוקה לעלייה העוברת. שההון הלאומי לא היה מסוגל לייצרם. ב־1929 פעל בארץ 2,475 מפעלי תעשייה ומלאכה, שהעסיקו למעלה מ־10,000 עובדים שכירים ואשר הושקעו בהם כ־2.2 מיליון ליש"ט. ההשקעות בכניין ובתעשייה הביאו גם לגידול כתוצר לנפש במשק היהודי.

כתחום ההתיישבות העירונית נעשה בתקופת העלייה הרביעית ניסיון אחר שנוכשל — ניסיון להקים עיר חדשה, היא עפולה, שתתבסס על תעשייה ומסחר ותשמש גם מרכז תרבותי ליישובי העמק. לעומת זאת נמשכה בקצב מואץ המגמה של התרחבות משק ההררים, ושטח מטעי ההררים שבידי יהודים הגיע בסוף 1928 ל־31,000 דונם וב־1933 ל־120,000 דונם. בשנת 1927 עברו כמושבות כ־6,000 פועלים חקלאיים, והמאבק על "עבורה עברית" כמושבות ההררים, בעיקר בתקופות של חוסר עבודה בעיר, הגיע לשיא שלא נודע קודם לכן, שיא שהתבטא ב"מלחמת הקטיפה" בפתח תקוה, בחנוכה תרפ"ח. היה זה מאבק שבמהלכו התערבה המשטרה הכריטית, ורעת הקהל ביישוב התייצבה לימין משמרות המחאה של ההסתדרות הכללית. פועלי המושבות חיו בדחוקת רבה, השתכרו שכן נמוך, באווירה של ארעיות ומרירות, בציפייה שיוכלו לעלות על הקרקע ולהתיישב בה — אפשרות שסיכוייה לא נראו באופק.

ההתיישבות הלאומית כימי העלייה הרביעית, שהוגבלה בשל מיעוט המשאבים הכספיים ו"משטר סקר" — שנקרא כך על שם יושב ראש ההנהלה הציונית, שביקש למנוע את ההסתדרות הציונית מלהיכנס להתחייבויות כספיות נוספות — נמשכה בעיקר בעמק יזרעאל המערבי (גוש הקישון), שבו הוקמו 8 יישובים חדשים: 5 קיבוצים ו־3 מושבים. גם חלק מעולי המעמד הבינוני כחרו בקיום הכלכלי המזערי המובטח להם אם יעברו את ארמנם, והתיישבו כאמצעיהם הם, או כסיוע חברות פרטיות שהתארגנו לשם כך בגולה. התיישבות המעמד הבינוני העריפה אזורי התיישבות הסמוכים לערים הגרולות ופיתחה משקים בעלי יחידות קטנות או יישובים בעלי אופי כפרי עם משקי עזר. תרומתה הגרולה של התיישבות המעמד הבינוני היתה יצירת רצף יישובי צפוף בשרון בין פתח תקוה לחדרה. אף שבתקופה זאת היו היישובים החקלאיים החדשים בעיקרם יישובים של המעמד הבינוני, הופנה תקציב המחלקה להתיישבות של ההנהלה הציונית ברובו רווקא לביסוס ההתיישבות העובדת (כ־80% מן התקציב בשנת 1925/6).

הגאות הכלכלית שנוצרה בעקבות יבוא ההון הפרטי לארץ-ישראל גרמה לשירור מערכות ביישוב. מייצגיו של הסקטור הפרטי תבעו עתה שהמוסרות הלאומיים יבואו לעזרת היזמה הפרטית ושתיפסק העדפת ההתיישבות העוברת. למנהיגי מפלגות הפועלים נראה כי "החברה הבורגנית" המתהווה והולכת עלולה להביא לשינוי ערכים חברתי, לירידת קרנו והשפלת מעמרו של הפועל החלוץ כסמל לתחייה לאומית ולעליית ערכו של ה"בורגני". נראה היה שנוצרו התנאים למלחמת מעמדות של ממש בין הפועל המאורגן לבין ציבור המעסיקים. אך המשבר הכלכלי, שהחל ב־1926, שינה שוב את מערך הכוחות והעמדות. המשבר היה פועל יוצא מהצטמצמות זרימת ההון היהודי מפולין ומירידת ערך

יישובי
המעמד
הבינוני

מגאות
למשבר

המטבע. עסקים החלו להתמוטט, שכן "נקרע הסוכך הפינאנסי" שסכך עליהם. התמוטטות ענף הבנייה, שהיה הענף המרכזי והמוביל שבמשק, היתה קריטית. הבנייה נפסקה כיוון שנפסק יבוא ההון שמימן אותה, בעלי מגרשים ניסו להיפטר מהמקרקעין שברשותם ועסקים פשטו את הרגל. באוגוסט 1927 הגיע מספר המובטלים ביישוב לשיא של 8,400 נפש. בשנת 1926 ירדו מן הארץ 2,151 נפש (54% מן העולים אליה), בשנת 1927 ירדו מן הארץ 5,001 נפש (188% מן העולים אליה), ובשנת 1928 ירדו מן הארץ 2,186 נפש (100% מן העולים אליה). פועלים "בעלי הכרה", שעלו ארצה כדי "לבנות ולהיבנות בה", עמדו בתור לקבלת פתקאות שהבטיחו להם ארוחת צהריים חמה אחת ביום, אותה מימנה ההסתדרות הציונית. בתל אביב אפשר היה להפסיק את הסיוע רק במאי 1928. כמיוחד הכתה הרים ובנות הד פשיטת הרגל של הגוף ההסתדרותי הקבלני הגדול "סולל בונה", שנקלע לגרעונות כספיים. בערים הגדולות, ובעיקר בתל אביב, שוב נראו המחזות המזעזעים של מחסור ורעב, כפי שתוארו. "הפועל הצעיר":

המצב גרוע מהגולה. גם שם היתה יניקה פאראזיטית. אך נתקיימו גם מסורת חיים, קשרי אחים... כאן כל זה כמעט אינו בנמצא. עוני הכובש משפחות בצרפים סדוקים כחביות דגים, ברירות, זרות, קענר קשרים בין אדם לחברו... מאות ואלפים נמקים כעניים גלמודים, מתאחזים בקני קש, רוכלים עם משא רכילותם על גבם, ילדים רבים ונואשים, יאוש שחור, לרדול, אפלה בארצנו ברוכת האור והשמש...

נציגי היוזמה הפרטית טענו שסיבת המשבר היא התעלמותם של המוסדות הלאומיים מצורכי המעמד הבינוני. לעומת זאת גרס ארתור רופין שהמשבר מלמד עד כמה יש ממידת האשליה בתיאוריה האומרת שאפשר לבנות את היישוב בעזרת היוזמה הפרטית בלבד, ללא תכנון. גם מסקנתו של חיים נייצמן היתה נוקבת:

מכירים אנו בחוכתנו לאמר את האמת מארץ-ישראל, שחלק ירוע מן החומר האנושי הזה אשר נתקבץ בארץ עם העלייה הרביעית איננו נוח לארץ, ואין הארץ נוחה להם.

המשבר הכלכלי היה תולדת מבנהו הרופף וביסוסו הכלכלי הרעוע של המשק היהודי, שצריך היה לקלוט בכוחות עצמו את רוב העולים, אף שלא היה מסוגל "לעכל" מספר כה רב של חסרי אמצעים. הירידה בערך המטבע בפולין ובארצות אירופה צמצמה את יבוא ההון ואת ערכו, וגם תיסוף הלירה שטרלינג האנגלית, ובעקבותיו תיסוף הלירה המצרית, פגעו בהשקעות ההון בארץ. יש לציין שבמשך כל אותה תקופה המשק הפרטי הוא שקלט את מירב העובדים והגדיל במידה רבה את התוצר הלאומי. אך גם הפעם – כמו בשנת 1923 – השפעתו העיקרית של המשבר היתה בתחום המוראלי, שכן הוא יצר, דווקא בעקבות הגאות הגדולה, תחושה של התמוטטות, ייאוש והקענר מוצא מן המצב הקשה. התמעטות העלייה בשנת 1927 והירידה הגדולה נחשבו בעיני יושבי הארץ ככריחה מ"ארץ גזירה".

ההתאוששות מהמשבר יצרה מציאות חדשה, הן בתחום ההיערכות הפוליטית והן בתחום המשקי. כשחלפו סימני המשבר בהדרגה התברר שבתקופה שחלפה נוצרה תעשייה קדם-מודרנית, שהעסיקה בשנת 1930 7,582 עובדים, כולל בעלי מפעלים ובני משפחותיהם. תחנות הכוח בתל אביב ובנהריה סיפקו תעסוקה והביאו ל"חשמול" הארץ ולראשית המודרניזציה של התעשייה. חלק ניכר מהשקעות ההון לא ירד לטמיון בתקופת

צמיחה מתוך משבר

השפל ויצר נכסים בני-קיימא. ב-1929 כבר נעלמה האבטלה, והתוצר הלאומי לנפש החל שוב גדל והולך. בפרוץ המשבר הכלכלי העולמי בקיץ 1929 היתה השפעתו על המשק היהודי בארץ מועטת ביותר. אדרבה, דווקא בעיצומו של המשבר הכלכלי העולמי החלה תקופת גאות חדשה בסיומה של תקופת מתח מדיני ואי-ביטחון ביישוב, שראשיתם במאורעות אב תרפ"ט וסיומם ב"איגרת מקדונלד" מ-1931.

העלייה החמישית: התבססותו של היישוב היהודי בארץ

תקופת העלייה החמישית היתה תקופה רבת תהפוכות, ושימשו בה בערכוכיה גורמים שונים וסותרים. ראשיתה בתקופת הרגיעה בארץ, שהחלה בשנת 1931, עם ראשית נציבותו של ארתור ווקופ, והתבטאה בהגדלה ניכרת של מכסות העלייה, בעיקר בשנים 1933–1935. אך במחצית התקופה לערך התערער המצב המריני בארץ, כפרוץ מאורעות תרצ"ו, השביתה הכללית הערבית והמרד הערבי. התמורה כנסיכות המדיניות הביאה, מצד אחד, להתמעטות זרם העולים ולירידה בהשקעות ההון בארץ, אך מצד שני נותק המשק היהודי מן המשק הערבי ובמשק החקלאי המערב בהתיישבות היהודית חלה התפתחות אינטנסיבית. על רקע תכנית "החלוקה" מקיץ 1937 אף החלה הסוכנות היהודית ליוזם פעולות התיישבות מתוך שיקולים מדיניים ואסטרטגיים.

הרקע ההיסטורי לעלייה החמישית

כמקביל חלו תמורות עמוקות במצבם של יהודי אירופה. בפולין ובארצות אחרות במזרח אירופה ובמרכזה גבר לחצה של המדיניות האנטישמית בתחום הכלכלי והמדיני ואף אירעו פוגרומים (1936). בגרמניה עלתה המפלגה הנאצית לשלטון בינואר 1933 והחלה מיד ליישם את קווי מדיניותה שכוונו נגד היהודים. מאורעות אלו עוררו שוב רחף הגירה גדול כתנועות הנוער הציוניות ובקרב שכבות עממיות רחבות. כ-46% מזרם ההגירה היהודית בשנת 1932 פנה לארץ-ישראל. אחוז זה הגיע עד ל-79% בשנת 1935 וירד לכ-29% ב-1939. כמות הסרטיפיקאטים שהקצחה ממשלת המאנדאט לנוהרים ארצה גדלה אמנם, אך לא היה בכוחה לספק את הדרישה הגדולה, ומצב זה יצר מתח רב בתוך התנועה הציונית; התחולל מאבק, אלים לעתים, על רשימות העלייה ל"עובדים" ולבוגרי ההכשרות החלוציות. זאת ועוד, שיעור ההון הלאומי שבידי המוסדות המיישבים הצטמק בשל הקשיים בגיוס כספים בחוץ לארץ, והסוכנות היהודית הגיעה בשנת 1934 עד לסף פשיטת רגל. רק הלוואה גדולה, בסך חצי מיליון ליש"ט מבנק לוינס האנגלי, אפשרה להפשיט את הקיפאון בהתיישבות הלאומית. לרדול המקורות הכספיים חל בעת שההגמוניה בהסתדרות הציונית עברה לידי מפלגות הפועלים, שראו בהון הלאומי ובהתיישבות הלאומית את עמוד השרדה של המפעל הציוני בארץ. מעט התקציב שעמד לרשות ההתיישבות החקלאית (כ-94,000 לא"י בשנת 1930, כ-56,000 לא"י בשנת 1931 ו-40,000 לא"י בשנת 1932) הושקע בעיקר בכיסוסה של ההתיישבות הקיימת.

מאורעות תרצ"ו והמתרחת הבינלאומית באגן הים התיכון המזרחי היו בגדר מפנה רב משמעות. מצד אחד החל משבר כלכלי, שראשיתו בהתמעטות השקעות ההון הפרטי וקשיים ביצוא ההדרים, שנמשכו עד ראשית מלחמת העולם השנייה; מצד שני חלה התפתחות אינטנסיבית במשק החקלאי ובהתיישבות החלוצית. בתוך תקופה זאת הגדילה

העלייה החמישית פי שניים ויותר את מניינו של היישוב היהודי בארץ. שמנה ערב מלחמת העולם השנייה 445,000 נפש, ביססה את המשק היהודי ויצרה מבנה כלכלי יציב.

את תרומתה קיבלה העלייה החמישית מעולי גרמניה שבתוכה. למעשה עלו מגרמניה בשנים 1932-1939 רק 36,000 נפש מתוך כלל העלייה. שמנתה 186,000 נפש, ואליהם יש לצרף את יוצאי צ'כיה והונגריה. מפולין עלו בתקופה זאת 76,500 נפש, ושאר העולים באו מארצות אחרות באירופה, מארצות-הברית (4,429 נפש) ומארצות אסיה ואפריקה (מתימן בלבד עלו 5,590 נפש). העלייה מגרמניה, כמו העלייה מפולין, לא היתה בעלת קלסטר פנים אחיד, אלא שבעלייה הגרמנית בלטו העולים שהיו בעלי הכרה ציונית - אקראיים, בעלי מקצועות חופשיים, סוחרים ותעשיינים, ורכים מהם פנו לחפש דרכים להתיישבות חקלאית. תרומתם של אלה לפיתוח כלכלת המשק הארץ-ישראלי מזה וחיי התרבות כתחומים אחדים מזה - היתה גדולה ביותר. ההרכב הפנימי של העלייה החמישית יצר אפוא מבנה מאוזן של מעמד בינוני, עובדים ובוגרי הכשרה חלוצית. כסך הכל עלו בעלייה החמישית 55,366 בעלי הון, 13,432 תלמידים, 91,288 עובדים, 43,346 שארי משפחה ותלוים ו-3,761 אחרים.

משקלם של ה"עובדים" כסך הכולל של העולים שעלו ארצה בשנים 1930-1932 היה 68%. הוא ירד ל-50% בקירוב ב-1934, ובשנת 1936 ירד ל-30% בקירוב. ואילו מנינם של "בעלי ההון", אנשי המקצוע, בעלי המקצועות החופשיים ואחרים היה, בשנים 1933-1936, בין 23% ל-27% מכלל עולי העלייה החמישית.

משקלו של ההון הפרטי בצמיחה הכלכלית של ארץ-ישראל בתקופה זאת היה מכריע. יבוא ההון הפרטי נאמד ב-30.5 מיליון לא"י בקירוב. לעומת זאת כלל הוצאותיה של קרן היסוד בשנים 1932-1933 עד 1938-1939 היה כ-3.3 מיליון לא"י, ומתוכם היו 1.1 מיליון מיועדים למימון ההתיישבות החקלאית, ואילו בסיוע להתיישבות העירונית, למסחר ולתעשייה הושקעו 400,000 לא"י. מקום מיוחד כיבוא ההון לארץ שמור ליבוא של הון וסחורות במסגרת הסכם ה"העברה" ("טרנספר") עם ממשלת גרמניה הנאצית. הסכם זה, שאפשר להעביר ארצה חלק קטן מהרכוש היהודי בגרמניה, הגיע מספטמבר 1933 עד לספטמבר 1939 ל-5.479 מיליון לא"י בקירוב, שיצרו את הבסיס לקליטת ההמונים והביאו לפיתוח מהיר של החקלאות והתעשייה. השקעות ההון בשנים 1935-1937, שהגיעו עד מעל למיליון לא"י בכל אחת מהשנים, היו חסרות תקרים בתולדות המשק היהודי, ולהן התלווה כוח אדם מקצועי ומיומן.

סימנה העיקרי של העלייה החמישית היה אפוא הגאות בכל ענפי המשק. בעלי הון ויזמים מפולין, מצ'כוסלובקיה, מגרמניה ומארצות-הברית, שייבאו ציוד וידע, הקימו בתקופה זאת 536 מפעלי תעשייה. בשנת 1933 הועסקו בתעשייה היהודית כ-14,500 עובדים ובמלאכה כ-5,200 עובדים, וכסוף התקופה - בתעשייה כ-22,000 עובדים ובמלאכה כ-8,000 עובדים. בארץ פעלו יותר מ-4,000 מפעלי תעשייה שהיקפם שונה, למעלה ממחציתם באיזור תל אביב, שעיקר תוצרתם שווק בשוק המקומי. כמו בעליות הקודמות, כך גם בעלייה החמישית נקלטו רוב העולים בערים הגדולות. תל אביב הפכה לכרך שאוכלוסייתו מנתה 135,000 נפש, לעומת 40,000 נפש בשנת 1931. כחיפה התגוררו עתה 50,000 יזורים, ואילו בירושלים הגיעה האוכלוסייה היהודית ל-71,000 נפש. המושבות

דיוקנה של העלייה החמישית

ההתפתחות העירונית ו"בולמוס הנטיעות"

הגדולות, הוותיקות והחדשות - פתח תקוה, הרצליה, חדרה ורחובות - הפכו עתה לערי שדה, כמעט לכל דבר.

גאות חסרת תקדים ידע גם ענף ההדרים. "בולמוס הנטיעות" הביא עד שנת 1935 לנטיעות בקנה מידה גדול. כמשק ההדרים הושקעו בתקופה זו כ-6 מיליון לא"י (למעט רכישת קרקע) מתוך 7.6 מיליון לא"י שהושקעו בחקלאות כולה. במסגרת התכנית של "התיישבות האלף", שנועדה ליישב 1,000 משפחות עובדים, יושבו לבסוף בשנים 1931-1933 כ-400 משפחות בלבד והוקמו למעלה מ-10 יישובים. מספר הפועלים החקלאיים במושבות גדל והעימות בין בעלי המטעים לבין הפועלים החקלאיים והסתדרותם החריף. למאבק זה נוסף יסור חדש: הופעת פועלים בעלי הכרה פוליטית, שלא היו מאורגנים בהסתדרות ופעלו בניגוד למרותה - פועלים רוויזיוניסטים - העלתה את המאבק על "עבודה מאורגנת" במטעים מפסים של מאבק על "עבודה עברית" למאבק בעל אופי חברתי ופוליטי אלים, שהגיע לשיאו בשנת 1934, בפרדסי כפר סבא (מארס 1934). העימות, שנמשך כמאה ימים, התרחש לא על רקע של אבטלה ומחסור במקורות תעסוקה, אלא דווקא על רקע הגאות הכלכלית. האבטלה הגוברת בערי ארץ-ישראל בשנת 1936 והיותן של המושבות פעם נוספת למקור תעסוקה מרכזי כמשק היהודי הארץ-ישראלי הביאו להתמתנות המאבק. יתרה מזאת, התמורה ביחסי הכוחות בקונגרס הציוני, התמתנות של בן-גוריון לחפקיד יושב ראש הסוכנות והתירחו ליצירת קואליציה חזקה - הביאו להגברת מעורבותה של מחלקת העבודה של הסוכנות במערכת יחסי העבודה כמשק היהודי. גם האיכרים מיתנו את עמדתם על רקע המשבר בענף הפרדסנות והזדקקותם לסיוע כספי מצד הנהלת הסוכנות. מאורעות תרצ"ו והשביתה הכללית במגזר הערבי, שהקטינו במידה רבה את מספר הפועלים הערבים כמשק המטעים, סיימו תהליך זה, שעמד בסימן מרכזיותו של משק ההדרים במושבות בהתפתחות החקלאות היהודית והמשק היהודי, ובהתהוות מערכת יחסי העבודה והעימות הסוציאלי ביישוב.

התיישבות המעמד הבינוני ו"חומה ומגדל"

משנת 1936 החלו להסתמן קיפאון בצמיחה הכלכלית ומגמה ברורה של ירידה בתוצר לנפש. המשבר ניכר בעיקר כמשק העירוני התעשייתי, וסימניו היו שפל בבנייה, משיכת פקדונות, ירידה בהשקעות ואבטלה. בהתיישבות החקלאית, לעומת זאת, היו המגמות שונות. עד שנת 1936 בוצעה עיקר ההתיישבות החקלאית על-ידי מתיישבים פרטיים על קרקע הלאום, רובה במישור החוף, סמוך לערים, ובאיזור ההתיישבות החדש בעמק חפר (ואדי חנארת). שאדמתו נרכשה על-ידי הקרן הקיימת במאי 1929 וחולקה למתיישבים מהסקטורים השונים בשנים 1932-1934, ועד 1947 היו בו 28 יישובים ובהם 8,000 נפש. עולי גרמניה, שהעריפו משקים פרטיים, הקימו גם כפר חדש - נהריה - שיושב למן שנת 1935 והיה אמור בתחילה להיות יישוב חקלאי, המיוסד על שיטתו של האגרונום סוסקין, אבל הפך במהירות ליישוב בעל אופי חקלאי-עירוני וצביון "גרמני-קיי". בשנת 1934 יסדה הסוכנות את חברת "רסקו", שמטרתה להקים יישובים לבני המעמד הבינוני על ארמת הלאום. לעומת זאת התקשתה הסוכנות היהודית להקים יישובים חדשים הנמנים עם ההתיישבות העובדת, אף שפועלים רבים - בעיקר במושבות - המתינו לתורם. מאורעות תרצ"ו והשביתה הערבית הכללית פתחו מהלך חדש בתולדות המשק החקלאי היהודי, שפך עתה הואץ התהליך של הפיכת משקי ההתיישבות העובדת למשק מעורב, שיוכל לספק יתר מזון ליישוב היהודי.

בארץ לתזור לתיקנו ואף החלה בו תקופת גאות שחילצה אותו מן המשבר הממושך. כתוצאה משילובו של היישוב היהודי במאמץ הכלכלי המלחמתי של בריטניה במזרח התיכון ומהמדיניות הכללית של ממשלת המנדט. רקעה הכללי של תופעה זו והשפעתה על כלכלת היישוב כבר תוארו לעיל. היא הולידה פעילות כלכלית ללא תקדים של משק מגויס למאמץ המלחמתי. מספר מחוסרי העבודה הלך וירד בהדרגה, ובשלהי קרבות אל-עלמין (באוקטובר 1942) ירד עד ל-840. המאמץ להרחבת מפת ההתיישבות היהודית נמשך. למרות חוק הקרקעות של "הספר הלבן" ממאי 1939, ועד 1945 הוקמו למעלה מ-50 יישובים חדשים ובהם 38 קיבוצים. המשק התקלאי המעורב היהודי הגדיל שוב את חלקו בייצור החקלאי הכללי, ואילו התעשייה עברה תהליך מואץ של הרחבה ומודרניזציה ופיתחו בה ענפים חדשים.

מגמות ההתפתחות העירונית נמשכו אף הן. בתל אביב ישבו בשנות המלחמה 200,000 נפש, בחיפה היה מספר היהודים 66,000 נפש, והאוכלוסייה היהודית בירושלים מנתה 100,000 נפש. אוכלוסיית פתח תקוה הגיעה ל-20,000 נפש, אוכלוסיית רמת גן ל-12,500 נפש. אוכלוסיית רחובות ל-10,000 נפש ואוכלוסיית ראשון לציון ל-10,000 נפש. ב-176 הקיבוצים שהיו אז בארץ היו כ-28,000 נפש, וב-63 מושבי העובדים — כ-8,000 נפש בסך הכל.

המעבר ממשק מלחמתי למשק של ימי שלום בתום המלחמה היה מלווה בזעזועים, אך אלה לא היו חמורים עד כדי עדעור מבנה המשק הארץ-ישראלי. על התעשיות הצעירות, ובעיקר על תעשיית היהלומים, עבר משבר קשה בגלל התחרות בשוק העולמי. ותעשיות אחרות נפגעו בשל סגירת השווקים במדינות ערב. אך משק ההדרים התאושש באיטיות מהפגיעה שפגעה המלחמה בפרדסים וביצוא וחזר בשנת 1947 למצבו כפי שהיה ערב המלחמה.

יבוא ההון הלאומי והיצוא (בעיקר יצוא יהלומים לארצות-הברית) הביא ארצה כ-46 מיליון דולר בשנת 1946. הוצאות קרן היסוד לבריה בשנים 1945-1946 הסתכמו ב-6.5 מיליון לא"י. הוצאות הצבא הבריטי בארץ-ישראל הוסיפו להיות גרולות והמשיכו להזרים כסף למשק הארץ-ישראלי. (23.5 מיליון לא"י בתום המלחמה.) החלה התאוששות מהירה של שוק הבנייה, שנועדה להתגבר על הקיפאון בבנייה והמחסור בדירות בימי המלחמה, והמשק היהודי השקיע בשנים 1945-1947 סך הכל כ-25 מיליון לא"י בענף הבנייה. 47 יישובים עלו על הקרקע כמשך התקופה הזאת, והייצור החקלאי במשק המעורב המשיך לגדול וכך הקטין עד למינימום את תלותו של היישוב היהודי בתוצרת התקלאית הערבית.

כמשך פחות משלושים שנה שינה אפוא היישוב היהודי בארץ את רמותו מן הקצה אל הקצה, מגל עלייה אחד לגל שבא אחריו ובין גאות למשבר. כל אלה שאיראו אחריהם, כל אתר לעצמו, ערכים חומריים בני-קיימא, שהיו בסיס לגל נוסף של התרחבות וצמיחה. תוך כדי כך השתנה נופה הפיסי והתרבותי של ארץ-ישראל.

עד כאן סקרנו את התהליכים השונים ואת השלבים ביצירתו של היישוב היהודי בבית הלאומי; עתה נעבוד לתיאור פני החברה היהודית בארץ-ישראל בתקופת המנדט וארגונה הפוליטי והחברתי, ולהתוויית תמונה כוללת של המשק היהודי על מרכיביו השונים.

משק
מלחמתי
למשק של
ימי שלום

למרות התחדות הנמשכת מצד יבוא המזון מחוץ לארץ, הורחב הייצור החקלאי של ירקות, חלב וביצים, שמצא עתה שוק פנימי יהודי רחב בערים ובמושבות, מכיוון שהשביתה הכללית הערבית הקטינה מאוד את שיווק התוצרת החקלאית הערבית בשוק היהודי, ומספר הפועלים היהודים במושבות עלה במידה ניכרת.

מהלך חדש ושונה באופיו היה תחילתה של ההתיישבות המתוכננת כמפעל לאומי מתוך שיקולים בטחוניים ומדיניים, שראשיתו בהקמת תל עמל (ניר דוד כיום), ראשון יישובי "חומה ומגדל". עד 1939 הוקמו 55 יישובים של "חומה ומגדל" בבקעת בית שאן, בבקעת הירדן, בגליל העליון ועוד. ככל היישובים החקלאיים התגוררו בשנת פרוץ ה"מאורעות" (1936) 99,000 נפש, מתוך 404,000 נפש שמנתה אז האוכלוסייה היהודית בארץ.

המשבר הבינלאומי שהחל כתוצאה מפלישתה של איטליה לחבל, אוירת ערב מלחמת עולם, משבר הבנקאות וכן האופק היהודי והציוני ההולך ומתקדר היו הגורמים למשבר כלכלי שלישי בארץ-ישראל. העלייה היהודית החלה שוב להצטמצם, ויבוא ההון הפרטי קטן והלך. מחירי ההדרים בשוק העולמי ירדו והביאו לירידה בהכנסות מענף זה, ובעונת הפרי של 1939-1940 ירד היקף יצוא ההדרים למחצית היקפו בשנה הקודמת. גם גילוייהם החיצוניים של המשכרים הקורמים שבו והופיעו: ירידה בבנייה למגורים, הפסקת ההשקעות שמקורן ביבוא הון וכן אבטלה, שהגיעה בשנת 1940 לשיא של 26,000 מובטלים.

התפתחות היישוב בימי מלחמת העולם השנייה ובתקופת המאבק בשלטונות המנדט

מלחמת העולם השנייה ניתקה את היישוב היהודי בארץ-ישראל מן היהדות באירופה הכבושה בירי הנאצים ומן היהודים שבארצות אחרות כגון ברית-המועצות ומדינות צפון אפריקה. העלייה בשנים 1939-1945 הסתכמה ב-60,000 עולים ומפעלים. יבוא ההון הפרטי כמעט נפסק בימי המלחמה, ואילו הוצאות קרן היסוד בארץ הגיעו ליותר מ-11 מיליון לא"י. זאת היתה גם התקופה שבה התחזק ארגונו הפוליטי של היישוב והגדיר את סמכותו ואת מרותו.

שנת המלחמה הראשונה היתה שנה של משבר כלכלי עמוק. הפוגה קלה במשבר חלה עם בואו של צבא בריטי ואוסטרלי לארץ, אבל כניסת איטליה למלחמה ושיבוש נתיבי ההפלגה ביים התיכון הביאו להחרפת המשבר. בשנת 1939 נרשמו כלשכות העבודה בארץ למעלה מ-23,000 מובטלים, ואילו בסוף שנת 1940 היה מספר המובטלים שנרשם 26,000.

רושמו של המשבר היה קשה, בעיקר במושבות ההדרים ובערים הגדולות, אבל מצבה של ארץ-ישראל ומצבו של היישוב היהודי שחי בה היה שונה ממצבו במשבר שנת 1926-1927, או במשבר שנת 1923. ארץ-ישראל היתה מעתה מקום מקלט יחיד ליהודי אירופה, והעולם כולו היה שרוי במלחמה. יתרה מזאת, ככל שהחמיר המצב בחזיתות השונות ויהודי אירופה העמיקו להיחפס בצבת שלטון הכיבוש הגרמני, החל המצב הכלכלי

המשבר
בראשית
המלחמה

השתלבות
היישוב
בכלכלת
המלחמה